

Κεφάλαιο 9: Από την Οικονομική Ιστορία στην Οικονομική Πολιτική: Κατευθύνσεις Πολιτικής στη Μεταπολεμική Περίοδο, 1949-2001

Περίληψη

Το κεφάλαιο αυτό χωρίζεται σε δυο μέρη: Στο πρώτο (1949-1974), εξετάζονται οι εξελίξεις στην ελληνική οικονομία από το τέλος του εμφυλίου πολέμου έως την πτώση της δικτατορίας και την αποκατάσταση του κοινοβουλευτικού καθεστώτος το 1974 και στο δεύτερο (1974-2001), καταγράφονται οι οικονομικές εξελίξεις της μεταπολιτευτικής περιόδου μέχρι την ένταξη της Ελλάδας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση το 2001. Αρχικά γίνεται αναφορά στα σχέδια και στις προσπάθειες ανασυγκρότησης της περιόδου 1949-1952 και οι συνέπειες της υποτίμησης της δραχμής έναντι του δολαρίου κατά 50% τον Σεπτέμβριο του 1953. Δίνεται έμφαση στις εξελίξεις της περιόδου 1961-1973, όταν η ταχεία ανάπτυξη της μεταποιητικής παραγωγής και των βιομηχανικών επενδύσεων μεταμόρφωσαν την ελληνική οικονομία και κοινωνία και οδήγησαν σε ευρύτερους κοινωνικούς μετασχηματισμούς. Στο δεύτερο μέρος, αρχικά αναλύονται οι επιπτώσεις της νέας διεθνούς συγκυρίας στην ελληνική οικονομία μετά το 1973 και η ανατροπή των όρων συσσώρευσης της προηγούμενης περιόδου και στη συνέχεια οι προσαρμογές της οικονομικής πολιτικής στην κατεύθυνση της επέκτασης του κρατικού παρεμβατισμού και της ενίσχυσης της συμμετοχής του κράτους στην οικονομική δραστηριότητα. Οι αρχές της δεκαετίας του 1990 θα αποτελέσουν το σημείο τομής και αναμόρφωσης του ελληνικού οικονομικού συστήματος, με αφορμή τις υποχρεώσεις που απέρρεαν από τη Συνθήκη του Μάαστριχτ και του στόχου-ένταξης στην ΟΝΕ και με αιχμές τον περιορισμό της κρατικής συμμετοχής στην οικονομία, τη μακροοικονομική σταθεροποίηση, τις ιδιωτικοποιήσεις και το άνοιγμα των αγορών και του ανταγωνισμού.

Λέξεις-Κλειδιά

- Αμερικανική βοήθεια, ανασυγκρότηση
- Υποτίμηση της δραχμής έναντι του δολαρίου, σταθερή δραχμή
- Άδηλοι πόροι, μετανάστευση, μεταναστευτικά εμβάσματα, ναυτιλιακά εμβάσματα
- Τουρισμός, τουριστικό συνάλλαγμα
- Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν
- Σύστημα των σταθερών ισοτιμιών του Bretton Woods
- Πτώση της δικτατορίας, εγκαθίδρυση κοινοβουλευτικού καθεστώτος
- Οικονομική πολιτική, Κεϋνσιανές πολιτικές, πρόγραμμα σταθεροποίησης
- Πετρελαϊκή κρίση, παγκόσμια ύφεση, στασιμοληθωρισμός
- Κρατικοποιήσεις, κρατικός παρεμβατισμός, αποκρατικοποιήσεις, ιδιωτικοποιήσεις
- Προβληματικές επιχειρήσεις
- Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ΟΝΕ), ζώνη του ευρώ

9.1 Οι προσπάθειες ανασυγκρότησης και η υποτίμηση του 1953

Η λήξη του εμφυλίου πολέμου το 1949 άφησε σωρούς ερειπίων στην Ελλάδα. Δέκα έτη πολεμικών συγκρούσεων είχαν αφήσει πίσω περισσότερους από ένα εκατομμύριο νεκρούς, εκατοντάδες χιλιάδες εκτοπισμένους, εκτεταμένες καταστροφές στις βασικές υποδομές, υποσιτισμό, υπερπληθωρισμό, κατάρρευση του νομισματικού και τραπεζικού συστήματος, φτώχεια και μαζική ανεργία. Από το 1949 έως το 1952 προσπάθεια ανασυγκρότησης επικεντρώθηκε στην ανάκτηση των προπολεμικών επιπέδων της οικονομίας. Οι εξαγωγές της χώρας ήταν ελάχιστες, τα φορολογικά έσοδα ανεπαρκή και η εμπιστοσύνη στη δραχμή ανύπαρκτη. Τη θέση του εθνικού νομίσματος ως κύριου μέσου συναλλαγών κατείχε η χρυσή λίρα Αγγλίας, με αποτέλεσμα οι καταθέσεις να είναι μηδαμινές και η αποταμίευση να μη λειτουργεί ως πηγή άντλησης κεφαλαίων και δημιουργίας πιστώσεων. Η αμερικανική βοήθεια διαδραμάτισε καίριο ρόλο στην αντιμετώπιση

αυτής της κατάστασης. (Βλ. Porter P., *Ζητείται ένα θαύμα για την Ελλάδα*, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, Αθήνα 2006). Η εισροή δολαρίων κατέστησε εφικτή την πραγματοποίηση των απαραίτητων εισαγωγών, καλύπτοντας σχεδόν ολικά το έλλειμμα του εξωτερικού ισοζυγίου, χρηματοδότησε το δημόσιο έλλειμμα, επιτρέποντας στο κράτος να λειτουργήσει και έδωσε στην Τράπεζα της Ελλάδος τη δυνατότητα να χορηγήσει πιστώσεις στην οικονομία. Έτσι, τρία χρόνια μετά το τέλος του εμφυλίου, η εγχώρια παραγωγή είχε σχεδόν ανακάμψει στα προπολεμικά επίπεδα. Όμως, η πρόοδος που είχε συντελεστεί ήταν εύθραυστη και δεν αναιρούσε ένα θεμελιώδες γεγονός: η Ελλάδα εξακολουθούσε να είναι μια φτωχή χώρα. Σύμφωνα με υπολογισμούς της εποχής, το κατά κεφαλήν εθνικό εισόδημα δεν ξεπερνούσε τα 130 δολάρια. Τα αντίστοιχα μεγέθη ήταν 400 δολάρια για την Γερμανία, 600 για την Γαλλία και 1600 για τις ΗΠΑ (Βλ. Βαρβαρέσος Κ., *Έκθεσις επί του Οικονομικού Προβλήματος της Ελλάδος*, εκδόσεις Σαββάλα, Αθήνα 2002). Άλλωστε, κάποια στιγμή η χώρα έπρεπε να πορευτεί αυτόνομα, χωρίς την αμερικανική οικονομική βοήθεια, η οποία ως μια έκτακτη κατάσταση δύσκολα θα μπορούσε να διαρκέσει για πολύ ακόμη (για περισσότερα στο θέμα αυτό, βλ. Στασινόπουλος, Γ., *Η ρητορική της ανάπτυξης: οικονομικές ιδέες και οικονομική πολιτική την περίοδο της ανασυγκρότησης*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2010).

Στις 9 Απριλίου 1953, ο Σ. Μαρκεζίνης, υπουργός Συντονισμού της κυβέρνησης Παπάγου, ανακοίνωσε αφηνιδιαστικά την κατά 50% υποτίμηση της δραχμής έναντι του δολαρίου και των άλλων νομισμάτων. Η τιμή του δολαρίου αυξήθηκε από 15,000 σε 30,000 δραχμές και η δραχμή προσδέθηκε στο ισχυρό νόμισμα της εποχής. Ένα χρόνο αργότερα αντικαταστάθηκαν τα παλιά χαρτονομίσματα με νέα. Για να σηματοδοτηθεί στο ψυχολογικό επίπεδο η τομή με το παρελθόν αποφασίστηκε να «κοπούν» τα τρία μηδενικά από τις παλιές νομισματικές μονάδες: με τα νέα χαρτονομίσματα η νέα δραχμή θα αντιστοιχούσε σε 1.000 παλιές. Αντιστοίχως, η ισοτιμία δραχμής – δολαρίου γινόταν 30 δραχμές ανά δολάριο. Η υποτίμηση του 1953 αποδείχτηκε επιτυχής. Εγκαινίασε την είσοδο της δραχμής στην πειθαρχία του συστήματος σταθερών ισοτιμιών του *Bretton-Woods* και μετέβαλε τους όρους λειτουργίας της οικονομίας. Στη διάρκεια της 20ετίας 1953-73, η ισοτιμία του νομίσματος διατηρήθηκε σταθερή στις 30 δρχ. ανά δολάριο. Μέσω της σύνδεσης με το δολάριο κρατήθηκε σταθερή και η σχέση της δραχμής με το χρυσό. Η υποτίμηση έγινε σε ευνοϊκή διεθνή συγκυρία και το σταθεροποιητικό πρόγραμμα του 1952 είχε εξασφαλίσει τις κατάλληλες προϋποθέσεις στο εσωτερικό της χώρας. Επιπλέον, τα μέτρα που συνόδευαν την υποτίμηση ήταν καλά σχεδιασμένα (βλ. Ζολώτας Ξενοφ., *Νομισματική Ισορροπία και Οικονομική Ανάπτυξις*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1964).

Σε συνδυασμό και με την ανάκαμψη της παραγωγής, που είχε προηγηθεί, τα μέτρα απέδωσαν. Μέσα στην τριετία 1953-1956 συγκράτησαν τον πληθωρισμό, αποκατέστησαν την εμπιστοσύνη του κοινού προς το εθνικό νόμισμα, αύξησαν τις τραπεζικές καταθέσεις και έδωσαν έτσι στο τραπεζικό σύστημα τη δυνατότητα να συμβάλει και πάλι στη χρηματοδότηση της οικονομίας. Οι χορηγήσεις, ιδίως προς τη μεταποίηση και τη γεωργία, σημείωσαν ραγδαία αύξηση. Πράγματι, η νομισματική μεταρρύθμιση και η συνοδευτική δέσμη μέτρων έπαιξαν κρίσιμο ρόλο για την περαιτέρω πορεία της οικονομίας. Η σημαντικότερη ίσως επίπτωση της μεταρρύθμισης ήταν ότι αποκατέστησε την εμπιστοσύνη του λαού προς τη δραχμή, συντελώντας έτσι στην αύξηση των αποταμιεύσεων. Κατά δεύτερο λόγο, οδήγησε στην εντυπωσιακή αύξηση της εισροής άδηλων πόρων στη χώρα. Η σταθερή δραχμή, αλλά και το γενικότερο αίσθημα ασφάλειας που είχε στο μεταξύ διαμορφωθεί στη χώρα, αποτέλεσε ισχυρό κίνητρο ώστε οι μετανάστες, οι ναυτικοί, οι εφοπλιστές, οι Έλληνες του εξωτερικού και οι τουρίστες να μεταφέρουν το συνάλλαγμά τους στη χώρα και να το μετατρέπουν σε δραχμές, συμβάλλοντας στην αύξηση των συναλλαγματικών εισροών στην ελληνική οικονομία.

9.2 Η «Οικονομική Απογείωση», 1961-1973

9.2.1 Η Ταχεία Εκβιομηχάνιση

Τον Ιούλιο του 1961 υπογράφηκε η Συμφωνία Σύνδεσης με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα των έξι. Ήταν το πρώτο βήμα στην ένταξη της Ελλάδας στους ευρωπαϊκούς θεσμούς, γεγονός που έμελλε να επηρεάσει καθοριστικά την οικονομική πορεία της χώρας. Άμεσες συνέπειες της Συμφωνίας Σύνδεσης ήταν η ενίσχυση της εμπιστοσύνης στο μέλλον της ελληνικής οικονομίας και το καθεστώς προτίμησης για τις ελληνικές εξαγωγές, που σταδιακά οδήγησε στον προσανατολισμό του ελληνικού εξωτερικού εμπορίου προς τη Δυτική Ευρώπη (για το θέμα της Σύνδεσης, βλ. Πεσμαζόγλου Ι., *Η Σύνδεσις της Ελλάδος μετά της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητος*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αρχείον Μελετών, Αθήνα 1962). Ασύγκριτα αμεσότερες, όμως, θα αποδειχθούν οι συνέπειες ενός άλλου, φαινομενικά απόμακρου γεγονότος: «*Η ανέγερση του Τείχους*

του Βερολίνου, τον Αύγουστο του 1961, τερμάτισε βίαια τη μετανάστευση εκατοντάδων χιλιάδων ανατολικοευρωπαίων προς τη Δύση και υποχρέωσε τη ραγδαία αναπτυσσόμενη βιομηχανία της Δυτικής Ευρώπης να αναζητήσει ανειδίκευτους εργάτες στις φτωχές περιοχές της Μεσογείου, ανάμεσα σε αυτές και στην Ελλάδα. Το μεταναστευτικό ρεύμα που δημιουργήθηκε τότε, ήταν το μεγαλύτερο της ελληνικής ιστορίας (περίπου 1.000.000 άτομα στη δεκαετία 1961-1973) και προκάλεσε σαρωτικές επιπτώσεις στην ελληνική οικονομία και κοινωνία». Βλ. Φραγκιάδης Α., *Ελληνική Οικονομία 19^{ος}-20ός αιώνας. Από τον αγώνα της Ανεξαρτησίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2007, σελ. 179-180. Από τη μια πλευρά ερήμωσε την ελληνική ύπαιθρο, οδήγησε τις επαρχιακές πόλεις σε στασιμότητα και ελάττωσε σημαντικά το σύνολο του εργατικού δυναμικού (μείωση κατά 290.000 άτομα ή 8,5% μεταξύ 1961 και 1970. Από την άλλη πλευρά, έθεσε σε κίνηση μια σειρά από μετασχηματισμούς, οι οποίοι οδήγησαν την ελληνική οικονομία στη βιομηχανική εποχή.

Το μεταναστευτικό ρεύμα έδωσε ισχυρή ώθηση στα μεταναστευτικά εμβάσματα που έφτασαν στο 4% του ΑΕΠ το 1970, γεγονός που αφενός συνέβαλε στην κάλυψη των αναγκών για εισαγωγές ενδιάμεσων και τελικών αγαθών, απαραίτητων για τον εκσυγχρονισμό της οικονομίας και αφετέρου ενίσχυσε το διαθέσιμο εισόδημα, επιτρέποντας την αύξηση της αποταμίευσης και των επενδύσεων. Οι θετικές επιπτώσεις των σχέσεων της ελληνικής οικονομίας με το διεθνή της περίγυρο στη περίοδο αυτή, αφορούσαν και άλλους τομείς: Ο μεγάλος αναπτυξιακός κύκλος της παγκόσμιας οικονομίας έως το 1973, είχε ως αποτέλεσμα τη ραγδαία ανάπτυξη της ελληνικής ναυτιλίας και του τουρισμού. Μεταξύ 1961 και 1973 ο στόλος ελληνικής πλοιοκτησίας σχεδόν τετραπλασίασε τη χωρητικότητά του και το ναυτιλιακό συνάλλαγμα ξεπέρασε το 3% του ΑΕΠ το 1972. Η ναυτιλιακή δραστηριότητα, επιπλέον, συνδέθηκε στενότερα με την εγχώρια οικονομία. Ενθαρρυνόμενοι από τις ευνοϊκές περιστάσεις στις θαλάσσιες μεταφορές στην περίοδο 1950-1970 αλλά και από τα υπερβολικά προνόμια που τους παρείχαν οι ελληνικές κυβερνήσεις και ιδίως η δικτατορία μετά το 1967, αρκετοί εφοπλιστές μετέφεραν τις δραστηριότητές τους από τη Νέα Υόρκη και το Λονδίνο στον Πειραιά, αναδεικνύοντάς το σε μεγάλο ναυτιλιακό κέντρο. Επίσης, συνδύασαν την επιτόπου παρουσία τους με σημαντικές επενδύσεις, τόσο στη βιομηχανία (ναυπηγεία, διυλιστήρια) όσο και στον τριτογενή τομέα (τράπεζες, ξενοδοχεία). Ας σημειωθεί ότι κατά τη δεκαετία του 1970, το 8%-10% της εργατικής δύναμης απασχολούνταν, με άμεσο ή έμμεσο τρόπο, με τη ναυτιλία (βλ. Close D., *Ελλάδα 1945-2004. Πολιτική, κοινωνία, οικονομία*, εκδ. Θύραθεν, Αθήνα 2006, σελ. 101). Στην ίδια περίοδο, λόγω της βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου και των αλλαγών στον τρόπο ζωής στη Δυτική Ευρώπη και στις ΗΠΑ, ο τουρισμός αυξήθηκε ραγδαία. Οι αφίξεις εξαπλασιάστηκαν και ξεπέρασαν τα 3.000.000 άτομα το 1973, ενώ το τουριστικό συνάλλαγμα έφτασε να εκπροσωπεί την ίδια χρονιά το 2,7% του ΑΕΠ και μαζί με το ναυτιλιακό συνάλλαγμα κάλυπταν το 32% των εισαγωγών. Οι τουριστικές επενδύσεις αύξησαν τον αριθμό των ξενοδοχειακών κλινών 2,5 φορές, ενώ σχεδόν διπλασίασαν τον μέσο αριθμό κλινών ανά μονάδα.

Οι οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές που συνέβησαν στη δεκαετία του 1960 είχαν άμεση επίπτωση και στη ζήτηση για κατασκευές. Η εσωτερική μετανάστευση αύξησε τη ζήτηση για κατοικίες και έργα υποδομής, όπως δρόμους, σχολεία, δημόσια κτίρια, δίκτυα ύδρευσης και αποχέτευσης, με τις αντίστοιχες πολλαπλασιαστικές επιπτώσεις στη συνολική οικονομική δραστηριότητα (βλ. και Καζάκος Π., *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά: οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944 – 2000*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2001). Λόγω της σταθερά υψηλής ζήτησης, η κατοικία ήταν, επί δεκαετίες, μια σίγουρη επένδυση με σταθερή απόδοση. Αυτό επηρέασε ανάλογα και τη συμπεριφορά κεφαλαιούχων και μικρο-αποταμιευτών, που κατηύθυναν στην αγορά κατοικίας σημαντικό μέρος των επενδύσεων και των αποταμιεύσεών τους. Επίσης, εισέρευσαν σημαντικά κεφάλαια από το εξωτερικό για την αγορά ακινήτων, από μετανάστες που επέστρεφαν ή ήθελαν να βελτιώσουν τις οικιστικές συνθήκες της οικογένειάς τους που είχε παραμείνει στην Ελλάδα. «Ο σημαντικός ρόλος του κλάδου για το εθνικό εισόδημα, την απασχόληση και τα φορολογικά έσοδα, ώθησε εξάλλου το κράτος να διευκολύνει σημαντικά την ανάπτυξη της κατασκευαστικής δραστηριότητας. Η «αναθερμανση της οικοδομής» υπήρξε επί δεκαετίες βασικός μοχλός της κρατικής πολιτικής και ασκήθηκε με την αύξηση των στεγαστικών δανείων, με τη συνεχή αναθεώρηση των πολεοδομικών σχεδίων και την ανοχή προς τα αυθαίρετα κτίσματα. Έτσι, οι κατασκευές και οι συνδεδεμένοι με αυτές κλάδοι, πέρασαν στην πρώτη θέση του δευτερογενούς τομέα, ξεπερνώντας το 51% της αξίας του δευτερογενούς προϊόντος το 1973». Βλ. Ιορδάνογλου Χρ., «Η οικονομία 1949-1974. Ανάπτυξη και νομισματική σταθερότητα», στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.) *Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 9^{ος} Αθήνα 2003, σελ. 65.

Η αυξημένη ζήτηση οδήγησε στην ανάπτυξη και άλλων κλάδων, αφού η συνολική δαπάνη για καταναλωτικά αγαθά αυξήθηκε σημαντικά. Μέχρι το 1973, η αξία των κλάδων τρόφιμα-ποτά-καπνός-υφαντουργία, σχεδόν τριπλασιάστηκε. Η ίδρυση ναυπηγείων και διυλιστηρίων, αλλά και η αυξημένη ζήτηση της ευρωπαϊκής και παγκόσμιας βιομηχανίας για μέταλλα και ορυκτά, προώθησε την ανάπτυξη των ορυχείων

και της βασικής μεταλλουργίας. Το θεσμικό πλαίσιο κινήτρων για την προσέλκυση επενδύσεων διαδραμάτισε επίσης εξαιρετικά σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη του δευτερογενούς τομέα, αφού από το 1953, ήδη, οι σχετικοί νόμοι είχαν τεθεί σε ισχύ. Ιδιαίτερα μετά το 1961, οι κρατικές ενισχύσεις άμεσες και έμμεσες, αποτέλεσαν εξαιρετικά σημαντικό τμήμα του συνόλου των βιομηχανικών επενδύσεων. Παίρνοντας ποικίλες μορφές (φορολογικές απαλλαγές, απαλλαγές από εισφορές σε φορείς κοινωνικής ασφάλισης, επιδότηση επιτοκίων, καταβολή μέρους του κεφαλαίου από το κράτος), οι κρατικές ενισχύσεις, εκτιμάται ότι ξεπέρασαν το 50% της αξίας των συνολικών επενδύσεων. Η περίοδος 1961-1973 υπήρξε, έτσι, η ταχύτερη φάση εκβιομηχάνισης στην ελληνική ιστορία. Η παραγωγική δομή της χώρας άλλαξε και προσέγγισε σημαντικά τις ανεπτυγμένες ευρωπαϊκές οικονομίες. Συνολικά, η βιομηχανία υπερ-τετραπλασίασε το ακαθάριστο προϊόν της και αύξησε τη συμβολή της στο ΑΕΠ από 25% το 1961 σε 33% το 1973. Η βιομηχανική απασχόληση πέρασε από το 18% στο 28% της συνολικής απασχόλησης στη χώρα. Η παραγωγικότητα σχεδόν τριπλασιάστηκε και οι επενδύσεις εξαπλασιάστηκαν σε αξία. Αναπτύχθηκαν νέοι κλάδοι και μεγάλες μονάδες, ιδίως στο χώρο της βαριάς βιομηχανίας (χαλυβουργεία, ναυπηγεία, διυλιστήρια, που αύξησαν σημαντικά την παραγωγή κεφαλαιουχικών και ενδιάμεσων αγαθών. Η αξία των βιομηχανικών εξαγωγών σχεδόν πενταπλασιάστηκε και η συμμετοχή τους στις συνολικές εξαγωγές ανήλθε από 16% το 1961 σε 62% το 1973. Βλ. Φραγκιάδης Α., *Ελληνική Οικονομία 19^{ος}-20^{ός} αιώνας ...όπ.π.*, σελ. 185-186. Στο μεταξύ, ο σταδιακός περιορισμός των εισαγωγικών δασμών των ελληνικών προϊόντων, στο πλαίσιο της Συμφωνίας Σύνδεσης, διευκόλυνε τις βιομηχανικές εξαγωγές προς την Ευρωπαϊκή κοινότητα. Από την άλλη πλευρά, οι προστατευτικοί δασμοί εξακολουθούσαν να είναι υψηλοί στους ήδη ανεπτυγμένους κλάδους και μειώνονταν για τα προϊόντα που δεν παρήγε μέχρι τότε η Ελλάδα. Αυτή η διαφοροποίηση παγίωσε την κλαδική διάρθρωση της ελληνικής βιομηχανίας, που δεν ήταν η καλύτερη δυνατή, καθώς εμπόδιζε τη δημιουργία νέων κλάδων, όπως θα ήταν, για παράδειγμα, οι μηχανοκατασκευές και οι κλάδοι υψηλής τεχνολογίας.

9.2.2 Οι επιπτώσεις στην κοινωνία

Η εξωτερική μετανάστευση επιτάχυνε δραματικά την τομεακή αναδιάρθρωση της οικονομίας. Οι αγρότες μειώθηκαν κατά 1961 και 1971 κατά 700.000 άτομα, περνώντας από 56% στο 39% του ενεργού πληθυσμού της χώρας. Ο ίδιος ο αγροτικός τομέας άλλαξε ριζικά, παρότι η ακολουθούμενη πολιτική έδινε προτεραιότητα στον αστικό τομέα της οικονομίας. Η δυνατότητα της εξωτερικής μετανάστευσης επέτρεψε την εγκατάλειψη γαιών και καλλιεργειών με οριακή οικονομική αποδοτικότητα, ιδίως σε ορεινές και νησιωτικές περιοχές. Η μείωση των διαθέσιμων εργατικών χεριών στις αγροτικές περιοχές, έδωσε ώθηση στην εκμηχάνιση και στην εισαγωγή βελτιώσεων στις βιώσιμες αγροτικές εκμεταλλεύσεις, ενώ τα μεταναστευτικά εμβάσματα, σε συνδυασμό με την κρατική αγροτική πίστη, διευκόλυναν τη χρηματοδότηση των απαραίτητων επενδύσεων. Τα οφέλη από τη γεωργική πρόοδο που σημειώθηκε, όμως, τα καρπώθηκε κυρίως η οικονομία των πόλεων, ιδίως της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Αντιθέτως, οι κοινωνίες της υπαίθρου ακολούθησαν φθίνουσα πορεία. Τα εμβάσματα, πέρα από τις επενδύσεις στον αγροτικό τομέα, θα κατευθυνθούν στη μεγάλη τους πλειοψηφία στην οικονομία των πόλεων και ειδικότερα στην αγορά αστικών ακινήτων. Με αυτόν τον τρόπο, οι αλλαγές που προαναφέρθηκαν συνοδεύτηκαν από την περαιτέρω ενίσχυση και της εσωτερικής μετανάστευσης, που ήταν ήδη έντονη από τη δεκαετία του 1950. Η μείωση του πληθυσμού, ιδίως στα ορεινά και απομονωμένα μέρη, προσέλαβε δραματικές διαστάσεις και οδήγησε ολόκληρες περιοχές στην ερήμωση και την παρακμή. Αντίθετα, μεταξύ 1961 και 1971 οι κάτοικοι των αστικών περιοχών αυξήθηκαν περισσότερο από ένα εκατομμύριο άτομα ή κατά 28% και το 1971 έφτασαν να αντιπροσωπεύουν το 53% του συνολικού πληθυσμού της χώρας.

Η περίοδος 1961-1973 υπήρξε λοιπόν η εποχή των μεγάλων αλλαγών: «*Τα οικονομικά και κοινωνικά μεγέθη άλλαξαν με πρωτοφανή ρυθμό για τα μέχρι τότε δεδομένα. Τα περισσότερα από αυτά αυξήθηκαν: η παραγωγή-ιδίως η βιομηχανική, οι υπάλληλοι, οι εργάτες, οι μετανάστες, οι φοιτητές, οι κάτοικοι των πόλεων, οι οικοδομές, τα αγροτικά μηχανήματα. Κάποια άλλα μειώθηκαν: οι κάτοικοι της υπαίθρου και των ορεινών περιοχών, οι εργάτες γης, οι ανήλικοι εργαζόμενοι, η αυτοκατανάλωση. Μετά το 1960 η Ελλάδα άρχισε να προσεγγίζει το πρότυπο της βιομηχανικής κοινωνίας, το οποίο είχε επικρατήσει στις Η.Π.Α. ήδη πριν τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης από τη δεκαετία του 1950*». Βλ. Φραγκιάδης Α., *Ελληνική Οικονομία 19^{ος}-20^{ός} αιώνας ...όπ.π.*, σελ. 187. Βέβαια, παρά την αναμφισβήτητη πρόοδο η Ελλάδα των αρχών της δεκαετίας του 1960 εξακολουθούσε να θεωρείται αναπτυσσόμενη χώρα. Εξακολουθούσε να υστερεί, σε σχέση με τις ανεπτυγμένες χώρες της Δύσης σε παραγωγικότητα, υποδομές, μέγεθος επιχειρήσεων και βαθμό ανοίγματος στη διεθνή αγορά (βλ. Καζάκος Π., *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά...όπ.π.*, σελ. 192). Σε άλλους τομείς όμως παρουσίαζε σημαντική πρόοδο. Η παιδική και η εφηβική εργασία μειώθηκαν δραστικά, ενώ αναπτύχθηκε η εκπαιδευτική υποδομή όλων των βαθμίδων. Γενικεύθηκε η πρόσβαση στη δευτεροβάθμια

εκπαίδευση και επεκτάθηκαν η ανώτερη και ανώτατη εκπαίδευση και πολλαπλασιάστηκε ο αριθμός των φοιτητών. Για πρώτη φορά, δηλαδή, υπήρξε μεταφορά πόρων από την άμεση παραγωγή προς τον σχηματισμό «ανθρώπινου κεφαλαίου», γεγονός που επηρέασε τα καταναλωτικά πρότυπα και διεύρυνε τις παραγωγικές δυνατότητες της οικονομίας. Συνέπειες υπήρξαν και για τη γυναικεία απασχόληση και τη συμμετοχή των γυναικών στον ενεργό πληθυσμό. Οι γυναίκες σε διευθυντικές θέσεις από 3,7% το 1961 πήγαν στο 5,6% το 1971, οι γυναίκες υπάλληλοι από 13,2% έφτασαν στο 19%, ενώ μειώθηκε η γυναικεία απασχόληση στον αγροτικό τομέα (βλ. Close D., Ελλάδα 1945-2004 ... όπ.πρ., σελ. 124). Η άνοδος του βιοτικού επιπέδου στη δεκαετία του 1960 επέτρεψε σε αρκετές γυναίκες των κατώτερων στρωμάτων να σταματήσουν να δουλεύουν έξω από το σπίτι (να «ξενοδουλεύουν»), ταυτόχρονα όμως παρακίνησε τις γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων να αυξήσουν την εξω-οικιακή τους απασχόληση, καθώς οι νοοτροπίες και οι αντιλήψεις άλλαζαν και η πίεση των νέων καταναλωτικών προτύπων απαιτούσε αύξηση του οικογενειακού εισοδήματος. «Η εξω-οικιακή εργασία άρχισε να θεωρείται στοιχείο ατομικής ολοκλήρωσης και απελευθέρωσης των γυναικών, ενώ η αναγκαία οικιακή εργασία περιορίστηκε. Διαδόθηκε η χρήση των οικιακών συσκευών, η βιομηχανία τροφίμων άρχισε να παράγει είδη που απαιτούσαν λιγότερη προετοιμασία, διευρύνθηκαν κοινωνικές υπηρεσίες, όπως οι παιδικοί σταθμοί και τα γηροκομεία. Παρόλα αυτά η γυναικεία απασχόληση συνολικά θα γνωρίσει σημαντική αύξηση μόνο μετά το 1980, ένδειξη σημαντικής καθυστέρησης της ελληνικής κοινωνίας σε σχέση με τις ευρωπαϊκές». Βλ. Φραγκιάδης Α., Ελληνική Οικονομία 19^{ος}-20^{ός} αιώνας ...όπ.πρ., σελ. 188.

9.3 Η Αγροτική Οικονομία στη Μεταπολεμική Περίοδο

9.3.1 Οι στόχοι της Αγροτικής Πολιτικής

Η αγροτική οικονομία υπήρξε ο κατεξοχήν τομέας όπου συγκριτικά με άλλες περιοχές, αναπτύχθηκε πρώιμα και ολοκληρωμένα η κρατική παρέμβαση. Αυτό οφειλόταν βασικά στους εσωτερικούς και διεθνείς, κυρίως, οικονομικούς κλονισμούς, που έθιγαν περισσότερο την αγροτική Ελλάδα. Δημιουργήθηκε, έτσι, ήδη από το μεσοπόλεμο ένα σύστημα μεθόδων και μέσων κρατικής προστασίας και παρέμβασης που επηρέασε αποφασιστικά την ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας και εξακολουθεί να την επηρεάζει μέχρι τις μέρες μας. Στην κορυφή του συστήματος μέσων και οργάνων κρατικής παρέμβασης βρέθηκε από το 1929 η Αγροτική Τράπεζα, η Τράπεζα της Ελλάδας (στο μέτρο που διοχέτευε χρήματα στην ΑΤΕ) και το Υπουργείο Γεωργίας με τα κεφάλαια του προϋπολογισμού. Μια δεύτερη ομάδα αποτελούσαν οι κρατικοί, ημι-κρατικοί και συνεταιριστικοί οργανισμοί (ΑΣΟ, Οργανισμός Βάμβακος, ΕΟΚ, ΚΥΔΕΠ, ΣΕΚΕ, ΚΣΟΣ, ΣΥΚΙΚΗ κ.λ.π.) που συγκέντρωναν και διακινούσαν προϊόντα εξαιρετικής σημασίας για τη χώρα (συναλλαγματοφόρα κυρίως), όπως ο καπνός, το βαμβάκι, το σιτάρι, η σταφίδα, τα σύκα κ.ά. Οι οργανισμοί αυτοί ήταν εξαρτημένοι από το κράτος εξαιτίας της χρηματοδότησής τους, της πολιτικής τιμών που ακολουθούσαν και του διορισμού των διοικήσεών τους. Το πλέγμα αυτών των οργάνων και οι σχέσεις μεταξύ τους προσέδωσαν στο μηχανισμό υλοποίησης της κρατικής παρέμβασης έναν αυστηρά συγκεντρωτικό χαρακτήρα, που αυτοτροφοδοτείτο εν μέρει, από τις συνεχείς έκτακτες περιστάσεις, από τη συρρίκνωση της διεθνούς οικονομικής δραστηριότητας και το χαμηλό επίπεδο αύξησης του αγροτικού προϊόντος. Πολύπλοκο και δαιδαλώδες ήταν και το σύστημα των μέσων και μεθόδων άσκησης της αγροτικής πολιτικής. Ως τέτοιες αναδείχθηκαν οι κρατικές επενδύσεις, ο διοικητικός καθορισμός τιμών, οι επιδοτήσεις παντός είδους, όπως π.χ. για την αγορά παραγωγικών μέσων, τις εξαγωγές, τα επιτόκια κ.λ.π., οι εισοδηματικές ενισχύσεις, τα κίνητρα για αναδιαρθρώσεις, οι δασμοί και οι εισαγωγικές ποσοστώσεις, η κρατική συγκέντρωση των περισσότερων προϊόντων, η απορρόφηση και καταστροφή των πλεονασμάτων κ.λ.π. αγορά (για το θέμα αυτό, βλ. Καζάκος Π., *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά...*όπ.πρ., σελ. 218-224). Με τη συγκρότηση του συστήματος οργάνων και μέσων άσκησης παρεμβατικής πολιτικής στον αγροτικό τομέα, το κράτος επεδίωξε, άλλοτε σωρευτικά, άλλοτε εναλλακτικά τους παρακάτω σκοπούς:

- Α) Την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της γεωργίας, ιδιαίτερα της υλικοτεχνικής της βάσης.
- Β) Τον εφοδιασμό του αστικού πληθυσμού με φτηνά τρόφιμα και των βιομηχανιών με φτηνές πρώτες ύλες.
- Γ) Την υποστήριξη του αγροτικού εισοδήματος και την άσκηση κοινωνικής πολιτικής για την αγροτική τάξη.

- Δ) Την καταπολέμηση των κρίσεων υπερπαραγωγής και την απορρόφηση των αγροτικών πλεονασμάτων.

Α) Η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της γεωργίας: Την μεταπολεμική τριακονταετία το κράτος συνέβαλε και άμεσα και έμμεσα στο σχηματισμό παγίου κεφαλαίου στην αγροτική οικονομία. Άμεσα με τις κρατικές επενδύσεις, έμμεσα με τα μεσο-μακροπρόθεσμα δάνεια που χορηγούσε η Αγροτική Τράπεζα στους αγρότες. Κατά τους υπολογισμούς μας το 40% περίπου των επενδύσεων στην αγροτική οικονομία στη διάρκεια αυτής της τριακονταετίας, έγινε κατευθείαν από το κράτος και η πλειοψηφία τους αφορούσε εγχειρίσματα και αρδευτικά έργα. Ο μεσο-μακροπρόθεσμος δανεισμός των αγροτών από την ΑΤΕ για αγορά εξοπλισμού, λιπασμάτων και μηχανών συμπλήρωνε τις άμεσες κρατικές παροχές. Συνολικά μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι μεταπολεμικά η αγροτική οικονομία γνώρισε μια σημαντική ανάπτυξη με τη βοήθεια του κράτους. *«Το ακαθάριστο προϊόν της αυξήθηκε 2,5 και η παραγωγικότητα 4 φορές. Η τελευταία υπερέβη σε ρυθμούς αύξησης την αντίστοιχη παραγωγικότητα του μη αγροτικού τομέα»*. Βλ. Σακελλαρόπουλος, Θ., «Η μεταπολεμική αγροτική πολιτική και οι μακροπρόθεσμες τάσεις αλλαγής της», στο Σακελλαρόπουλος, Θ., (επιμ.) *Οικονομία και Πολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα*. Τόμος Α', εκδ. Πληροφόρηση, Αθήνα 1992, σελ. 114.

Β) Η ροή πόρων από τον αγροτικό προς τον αστικό τομέα μέσω της κρατικής ρύθμισης: Η προώθηση από το κράτος της συσσώρευσης κεφαλαίου στον αγροτικό τομέα εξελίχθηκε παράλληλα με μια άλλη κρατική δραστηριότητα: τη δημιουργία μηχανισμών για τη μεταφορά αγροτικού υπερπροϊόντος στο βιομηχανικό και υπόλοιπο αστικό τομέα της οικονομίας.

- Ένα πρώτο κανάλι αυτής της ροής πόρων αποτέλεσε η πολιτική τιμών αγροτικών προϊόντων που αφορούσε αγαθά διατροφής των κατοίκων των πόλεων, ιδιαίτερα της βιομηχανικής εργατικής τάξης. Η πολιτική φτηνών μέσων διατροφής επέτρεψε την καθήλωση του εργατικού μισθού σε χαμηλά επίπεδα, άρα και την αύξηση των περιθωρίων του καπιταλιστικού κέρδους των αστικών επιχειρήσεων.
- Ένα δεύτερο κανάλι ιδιοποίησης αγροτικού πλεονάσματος αποτέλεσε η κρατική ρύθμιση των τιμών ορισμένων αγροτικών πρώτων υλών, όπως π.χ. του βαμβακιού και του καπνού. Οι ρυθμοί αύξησης τιμών των βιομηχανικών προϊόντων μεταπολεμικά ήταν μεγαλύτεροι της αύξησης τιμών της πρώτης ύλης τους. Έτσι προκύπταν σημαντικά κέρδη για τις αντίστοιχες βιομηχανίες.
- Σημαντική μεταφορά αγροτικού πλεονάσματος λάμβανε χώρα και μέσα από την πώληση βιομηχανικών αγαθών στη γεωργία (μηχανήματα, λιπάσματα κ.λπ.). Η λεγόμενη «ψαλίδα τιμών» μεταξύ αγροτικών και βιομηχανικών προϊόντων παρέμενε για πολλά χρόνια αρνητική σε βάρος των πρώτων (όπως επισημαίνεται και στο Πατρώνης Β. - Λιαργκόβας Π., «Κοινωνική ενσωμάτωση και οικονομική πολιτική στα χρόνια της δικτατορίας στην Ελλάδα, 1967-1974: ο ειδικός ρόλος του αγροτικού τομέα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχος 23, Απρίλιος 2004, σελ. 111-113).

Γ) Εισοδηματική και κοινωνική πολιτική στο χωριό: Η εκροή του αγροτικού πλεονάσματος εκτός αγροτικού χώρου είχε ως συνέπεια όχι μόνο την αδυναμία ατομικής συσσώρευσης αλλά και τον περιορισμό του επιπέδου διαβίωσης των αγροτών. Το κατά κεφαλή αγροτικό προϊόν ήταν τρεις φορές μικρότερο από αυτό του αστικού πληθυσμού. Όπως διαπιστώνουν και άλλοι συγγραφείς η κοινωνική θέση της πλειοψηφίας των αγροτών δεν διέφερε απ' αυτή ενός μισθωτού και το εισόδημά των τελευταίων δεν υπερέβαινε έναν απλό αγροτικό μισθό. Μια τέτοια κατάσταση υπόσκαπτε, μακροπρόθεσμα βέβαια, το μέλλον της αγροτικής οικονομίας. Η απειλή μιας μεγάλης εξόδου της αγροτικής τάξης από το χωριό ανάγκασε το κράτος να παρέμβει με μέτρα εισοδηματικής και κοινωνικής πολιτικής που εξασφάλιζαν την παραμονή του αγρότη στην ύπαιθρο: *«Για την άμεση βελτίωση της κατάστασης των αγροτών το κράτος πήρε και διάφορα μέτρα κοινωνικής πολιτικής. Το σημαντικότερο ήταν η καθιέρωση της κοινωνικής ασφάλισης το 1955 (υγεία, συντάξεις) με πόρους του κρατικού προϋπολογισμού και εισφορές των αστικών στρωμάτων. Έτσι μειωνόταν κατά κάποιο τρόπο το χάσμα με τους κατοίκους των πόλεων. Στα μέτρα για την προστασία της κοινωνικής θέσης του αγρότη θα πρέπει τέλος να προσθέσουμε και τις περιοδικές ρυθμίσεις των αγροτικών χρεών, είτε με τη μορφή της οριστικής κατάργησής τους, όπως το 1968 (7.5 δισ. δρχ.), είτε με τη μορφή της παράτασης των χρονολογιών λήξης τους, της απαλλαγής από τους τόκους και τη μείωση των δόσεων, όπως συνέβη το 1963 και 1966»*. Βλ. Σακελλαρόπουλος Θ., *«Η μεταπολεμική αγροτική πολιτική...»* όπ.πρ. σελ. 123.

Δ) Η καταπολέμηση των αγροτικών κρίσεων υπερπαραγωγής: Τέλος, το κράτος εμφανίστηκε και σ' έναν τέταρτο ρόλο, ως παράγοντας απορρόφησης των γεωργικών πλεονασμάτων και συνεπώς σταθεροποίησης του αγροτικού εισοδήματος. Μέσω της συγκέντρωσης και των τιμών συγκέντρωσης το κράτος αγόραζε μέρος ή το σύνολο της παραγωγής ενός προϊόντος και εμπόδιζε έτσι την πτώση της τιμής του, που θα προερχόταν από τη μεγάλη προσφορά. Τα πλεονάσματα είτε εξάγονταν σε επιδοτούμενες τιμές, είτε καταστρέφονταν. Γεγονός είναι ότι η πολιτική αυτή δημιουργούσε σημαντικά χρηματοδοτικά προβλήματα στον προϋπολογισμό προκαλώντας τις διαμαρτυρίες των αστικών στρωμάτων, που επιβαρυνόταν με το σχετικό κόστος. Ωστόσο, μείωνε τις καταστρεπτικές συνέπειες των δυνάμεων της αγοράς για το αγροτικό εισόδημα και συνέβαλλε στη σχετική σταθεροποίηση των κοινωνικών σχέσεων στην ύπαιθρο.

9.3.2 Ο Αγροτικός Τομέας ως τροφοδότης της βιομηχανικής ανάπτυξης

Σε όλη τη διάρκεια της περιόδου 1950-1967, ο αγροτικός τομέας είχε βαρύνουσα σημασία για την ελληνική οικονομία. Με ποσοστό 86,4% στο σύνολο των εξαγωγών της χώρας το 1955 και 73% το 1966, αποτέλεσε τον βασικό τροφοδότη της αναπτυξιακής προσπάθειας της χώρας στη μεταπολεμική περίοδο. Η συνολική αγροτική παραγωγή αυξήθηκε πάνω από 2,5 φορές στη διάρκεια αυτής της περιόδου. Η ευρεία διάδοση των λιπασμάτων, η αύξηση των αρδευόμενων εκτάσεων, η βαθμιαία εκμηχάνιση της γεωργίας επέτρεψαν αυτή τη σημαντική άνοδο της παραγωγής, που στηριζόταν σε ακόμη μεγαλύτερη αύξηση της παραγωγικότητας δεδομένης της σημαντικής μείωσης του αγροτικού πληθυσμού εξαιτίας της εσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης. Ωστόσο, στη διάρκεια της ίδιας περιόδου διαπιστώνεται μια υστέρηση του αγροτικού προϊόντος σε σχέση με το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν, εφόσον το τελευταίο αυξάνεται με μέσο ετήσιο ρυθμό 7%, ενώ το ακαθάριστο γεωργικό προϊόν αυξάνεται μόνο κατά 3% κατά μέσο όρο ετησίως. Ως αποτέλεσμα αυτής της εξέλιξης, τα ποσοστά της συμβολής της γεωργίας στο ΑΕΠ μειώνονται διαρκώς σε αντίθεση με τη διαρκώς αυξανόμενη συμμετοχή του δευτερογενούς τομέα. Έτσι, η συμμετοχή της γεωργίας στη διαμόρφωση του ΑΕΠ έπεσε από το 28,5% του 1950 στο 18,5% το 1970, ενώ η αντίστοιχη συμμετοχή του δευτερογενούς τομέα αυξήθηκε από 26,5% σε 48,7% στη διάρκεια της ίδιας περιόδου. Επιπλέον, η μεταποίηση αυξήθηκε στη διάρκεια αυτής της περιόδου κατά 127% ταχύτερα του γεωργικού τομέα. *«Γίνεται, έτσι, φανερό ότι στο πλαίσιο της γενικότερης οικονομικής πολιτικής και των προτεραιοτήτων που επιλέχθηκαν στην Ελλάδα της μεταπολεμικής περιόδου, το κύριο ενδιαφέρον στράφηκε στην ανάπτυξη της βιομηχανίας, ενώ στη γεωργία ανατέθηκε ο ρόλος του συμπληρωματικού κλάδου, που όφειλε να τροφοδοτεί τον «εθνικό» κλάδο και να συμβάλλει στην ανάπτυξή του. Εξαιτίας της ψαλίδας των τιμών, αλλά και χάρη στο σοβαρό συναλλαγματικό πλεόνασμα και στο άφθονο εργατικό δυναμικό που εξασφάλιζε στους άλλους τομείς της οικονομίας, ο αγροτικός τομέας επιτέλεσε - και στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας - μερικές από τις «κλασικές» λειτουργίες που χαρακτηρίζουν τις αναπτυσσόμενες χώρες. Η μεταφορά πόρων από τη γεωργία προς τους αστικούς τομείς της οικονομίας γινόταν επίσης είτε με τη διατήρηση των κρατικών επενδύσεων στη γεωργία σε πολύ χαμηλά επίπεδα είτε με τη διαρκή χρέωση των αγροτών στην ΑΤΕ με τη μορφή δανείων, των οποίων συντριπτικό ποσοστό αποτελούσαν τα βραχυπρόθεσμα δάνεια».* Βλ. Πατρώνης Β. - Λιαργκόβας Π., «Κοινωνική ενσωμάτωση ...όπ.πρ., σελ. 116.

Η περιοριστική αυτή πολιτική και η δραστική μείωση των εισοδηματικών ευκαιριών εις βάρος του αγροτικού τομέα είχε ως αποτέλεσμα την έντονη έξοδο του αγροτικού πληθυσμού, που αναζήτησε την εξασφάλιση της επιβίωσης είτε στα μεγάλα αστικά κέντρα είτε στην εξωτερική μετανάστευση. Κατά την περίοδο 1951-1971, σύμφωνα με τα στοιχεία των απογραφών πληθυσμού της ΕΣΥΕ, καταγράφηκε μια έξοδος από την ύπαιθρο 1.351.117 ατόμων, από τα οποία 674.941 κατευθύνθηκαν προς τα αστικά κέντρα και 676.176 προς την εξωτερική μετανάστευση. Ιδιαίτερα επλήγησαν οι ορεινές και απομονωμένες περιοχές στις οποίες παρατηρήθηκαν φαινόμενα ερήμωσης και μαζικής εγκατάλειψης ολόκληρων χωριών. Ο αγροτικός πληθυσμός μειώθηκε από το 47,5% του συνολικού πληθυσμού της χώρας το 1951 στο 35,2% το 1971. Αντίστοιχα ο αστικός πληθυσμός αυξήθηκε από 37,7% το 1951 σε 43,3% το 1961 και σε 53,2% το 1971 τροφοδοτώντας την εκρηκτική ανάπτυξη της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης.

Έτσι, η πλήρης κυριαρχία στο πολιτικό επίπεδο των συντηρητικών δυνάμεων κατά την περίοδο 1950-1967, η οποία εκφραζόταν σε ένα ημι-κοινοβουλευτικό καθεστώς (*«Ένα καθεστώς όπου το εκλογικό δικαίωμα ήταν μεν καθολικό, συνοδευόταν όμως παράλληλα από συστηματικό ταξικό αποκλεισμό»*), βλ. Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική κοινωνία. Όψεις υπανάπτυξης*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1978, σελ. 269), που επιβλήθηκε στη χώρα, έβρισκε το αντίστοιχό της στο οικονομικό επίπεδο με την επιβολή ενός μοντέλου συσσώρευσης, το οποίο απέβλεπε στη συσσώρευση και γρήγορη ανάπτυξη των κλάδων που βρίσκονταν στον άμεσο έλεγχο της μεταπρατικής αστικής τάξης, όπως η οικοδομή, η μεταποίηση, η ναυτιλία, ο τουρισμός και τα μεγάλα τεχνικά έργα.

9.4 Το οικονομικό καθεστώς της περιόδου 1953-73

Στις αρχές της δεκαετίας του '50, ο αγροτικός τομέας είχε δεσπόζουσα θέση στην ελληνική οικονομία και η μεγάλη πλειονότητα των κατοίκων της χώρας ζούσε σε χωριά και κωμοπόλεις κάτω των 10.000 κατοίκων. Η αγροτική παραγωγή αντιπροσώπευε περίπου το 30% του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ) και απασχολούσε το 58% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Στις υπηρεσίες αναλογούσε περίπου το 50% του ΑΕΠ και το 25% της συνολικής απασχόλησης. Το μερίδιο στο ΑΕΠ του ευρύτερου βιομηχανικού τομέα (που συμπεριλαμβάνει μεταποίηση, ενέργεια, κατασκευές και ορυχεία) ήταν μόλις 20% και το μερίδιό του στην απασχόληση 18%. Η μεταποιητική βιομηχανία καθ' εαυτή αποτελούνταν, κατά κύριο λόγο, από κλάδους της λεγόμενης «ελαφράς» βιομηχανίας.

Το 1973, η παραπάνω εικόνα είχε αλλάξει. Μεταξύ 1950 και 1973, το ΑΕΠ κατά κεφαλή (σε σταθερές τιμές) είχε περίπου τετραπλασιαστεί. Η ελληνική οικονομία κυριαρχούνταν πλέον από τη βιομηχανία και τις υπηρεσίες και η πλειονότητα των κατοίκων της χώρας ζούσε πια στις πόλεις. Στα αρχές της δεκαετίας του '70, το ποσοστό του αγροτικού τομέα στο ΑΕΠ είχε περιοριστεί στο 16% και το ποσοστό του στην συνολική απασχόληση κοντά στο 40%. Η συρρίκνωση του «ειδικού βάρους» του αγροτικού τομέα στην οικονομία δεν οφείλονταν στο ότι αυτός είχε πάψει να αναπτύσσεται. Στην περίοδο 1950-73, ο αγροτικός τομέας σημείωσε ταχείς, σε σχέση με το παρελθόν, ρυθμούς μεγέθυνσης. Η μείωση των μεριδίων του οφείλονταν στο ότι οι άλλοι δυο τομείς αναπτύσσονταν ταχύτερα. Η βαθιά διαρθρωτική αλλαγή της περιόδου 1950-73 ήταν η αύξηση του «ειδικού βάρους» του ευρύτερου βιομηχανικού τομέα. Το μερίδιό του το 1973 έφτασε να αντιπροσωπεύει το 35% του ΑΕΠ και απασχολούσε το 27% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Στο διάστημα που εξετάζουμε, η ελληνική βιομηχανία ευνοήθηκε από τον γρήγορο εξηλεκτισμό της χώρας και στο δυναμικό της προστέθηκαν αρκετές μεγάλες μονάδες που ενίσχυσαν τη θέση της λεγόμενης «βαριάς βιομηχανίας».

Ο τετραπλασιασμός του κατά κεφαλήν εισοδήματος επιτεύχθηκε χάρη στους συστηματικά υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης που σημειώθηκαν την εικοσαετία 1953-73. Στη διάρκειά της, ο μέσος ρυθμός αύξησης του ΑΕΠ ήταν 6,9% το χρόνο (μια από τις καλύτερες επιδόσεις στον κόσμο). Ποτέ, πριν ή μετά, η χώρα δεν γνώρισε τόσο ταχείς ρυθμούς ανάπτυξης και για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα. Ειδικά στη δεκαετία 1963-1973, ο ρυθμός ανάπτυξης της οικονομίας επιταχύνθηκε και ανήλθε στο 7,8% το χρόνο. Ανάμεσα στις χώρες-μέλη του ΟΟΣΑ, η επίδοση τούτη ήταν η δεύτερη καλύτερη μετά από εκείνη της Ιαπωνίας. Οι υψηλότεροι ρυθμοί ανάπτυξης της Ελλάδας δεν εξάλειψαν, βέβαια, τη διαφορά βιοτικού επιπέδου που την χώριζε από τις πλούσιες οικονομίες. Η διαφορά ήταν πολύ μεγάλη για να μπορεί να καλυφθεί μέσα σε μια εικοσαετία. Εξαιτίας των υψηλότερων ρυθμών όμως η απόσταση από τις οικονομίες αυτές μειώθηκε δραστικά.

Οι παραπάνω αναπτυξιακές επιδόσεις επιτεύχθηκαν με παράλληλη συγκράτηση του πληθωρισμού σε σχετικά χαμηλά επίπεδα. Μετά από μια φάση παρατεταμένης νομισματικής αναταραχής που διάρκεσε μέχρι το 1954, η σταθερότητα αποκαταστάθηκε και διατηρήθηκε μέχρι το 1972. Στη διάρκεια της περιόδου 1955-72, ο μέσος όρος της αύξησης του γενικού επιπέδου των τιμών ήταν 2,5% το χρόνο. Τέλος, η ανάπτυξη δεν οδήγησε σε όξυνση του χρόνιου προβλήματος της ελληνικής οικονομίας, δηλαδή του ελλείμματος στις τρέχουσες συναλλαγές της με το εξωτερικό. Το έλλειμμα καλύπτονταν, συνήθως με ευχέρεια, από τις αυτόνομες εισροές ιδιωτικών κεφαλαίων.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, ήδη, το οικονομικό καθεστώς που εγκαινιάστηκε με την υποτίμηση είχε μορφοποιηθεί σχεδόν πλήρως. Ο στρατηγικός του στόχος είχε προ πολλού αποσαφηνιστεί: ήταν η επίτευξη υψηλότερων ρυθμών ανάπτυξης μέσα από την εκβιομηχάνιση (για το θέμα αυτό, βλ. Δρακάτος, Κ. Γ., *Ο μεγάλος κύκλος της Ελληνικής Οικονομίας, 1945-95*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1997). Αυτή θα επιτυγχάνονταν μέσα από την ενθάρρυνση των εγχώριων και ξένων επενδύσεων τόσο σε αυτήν καθ' εαυτή τη βιομηχανία όσο και στους τομείς που θα την στήριζαν, την ηλεκτρική ενέργεια και τις συγκοινωνίες. Όλα τα μέσα τίθεντο στην υπηρεσία της προτεραιότητας αυτής. Η προτεραιότητα των προτεραιοτήτων φαίνεται ότι ήταν η ανάπτυξη της «βαριάς βιομηχανίας» και βασιζόνταν σε μια υπόθεση εργασίας που φαινόταν εύλογη την εποχή εκείνη: ότι το κόστος των καυσίμων θα παρέμενε χαμηλό. Ειδικότερα, η προτεραιότητα όλων των κυβερνήσεων της περιόδου 1953-73 ήταν να ενθαρρύνουν τις επενδύσεις στη βιομηχανία και να προωθήσουν τις εξαγωγές. Τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν ήταν:

- Το πρόγραμμα των δημόσιων επενδύσεων. Η υποστήριξη της εκβιομηχάνισης ήταν ένας από τους βασικούς λόγους που από τη μια η ηλεκτροπαραγωγή αναπτύχθηκε τόσο γρήγορα και από την άλλη δόθηκε τόση έμφαση στον εκσυγχρονισμό του οδικού δικτύου.

- Η προσέλκυση ξένων επενδύσεων: Η πολιτική αυτή αποτυπώνονταν στο Ν.Δ. 2687/1953, «Περί προστασίας κεφαλαίων εξωτερικού». Με αυτό θεμελιώνονταν ένα ειδικό καθεστώς προστασίας των ξένων κεφαλαίων, εξασφαλιζόταν η δυνατότητα σταδιακού επαναπατρισμού του κεφαλαίου που επενδύθηκε και των κερδών του και προβλεπόταν ευνοϊκή φορολογική μεταχείριση των ξένων επιχειρήσεων.
- Η χορήγηση (μέσα από τη φορολογική νομοθεσία και μια πληθώρα αναπτυξιακών νόμων) γενναιόδωρων κινήτρων και επιδοτήσεων στην εγχώρια βιομηχανία και το εξαγωγικό εμπόριο.
- Το σύστημα προστασίας της εγχώριας παραγωγής από τον ξένο ανταγωνισμό των και το σύστημα επιδοτήσεων των εξαγωγών.
- Η κεντρικά υπαγορευόμενη ευνοϊκή μεταχείριση της βιομηχανίας και των εξαγωγών από το τραπεζικό σύστημα.

Οι οικονομικές αρχές είχαν πεισθεί ότι μεσο-μακροχρόνια δεν υπήρχε δίλημμα ανάμεσα στην ανάπτυξη και την νομισματική σταθερότητα και ότι η επίτευξη των αναπτυξιακών στόχων προϋπέθετε την εξασφάλιση σταθερού μακροοικονομικού περιβάλλοντος. Έτσι, το οικονομικό καθεστώς της περιόδου 1953-73, οικοδομήθηκε για να υπηρετήσει το συνδυασμό της ανάπτυξης με τη σταθερότητα. Η λειτουργία του αρθρωνόταν γύρω από ένα περιορισμένο αριθμό θεμελιωδών κανόνων πολιτικής. Οι κανόνες αυτοί, που, γενικά, τηρήθηκαν από όλες τις κυβερνήσεις της περιόδου 1953-73 και συνόψιζαν τη φιλοσοφία της οικονομικής πολιτικής που ακολουθήθηκε, ήταν οι εξής:

- Οχυρωμένη πίσω από αυστηρούς συναλλαγματικούς περιορισμούς, η ισοτιμία δραχμής – δολαρίου θα κρατιόταν σταθερή. Η σταθερότητα της ισοτιμίας εξασφάλιζε την αντιπληθωριστική πειθαρχία της νομισματικής πολιτικής.
- Ο τακτικός προϋπολογισμός θα ήταν πλεονασματικός και το συνολικό δημόσιο έλλειμμα (περιλαμβανομένων, δηλαδή, και των δημόσιων επενδύσεων) θα παρέμενε όσο το δυνατόν χαμηλότερο.
- Η διαδικασία διαμόρφωσης των μισθών θα ελεγχόταν, έτσι ώστε η αύξηση των αποδοχών να μην υπερβαίνει την αύξηση της μέσης παραγωγικότητας της εργασίας στην οικονομία και να μην οδηγεί σε συμπίεση κερδών.
- Το τραπεζικό σύστημα θα «πειθαναγκαζόταν» να διοχετεύει πιστώσεις με ευνοϊκούς όρους στους τομείς προτεραιότητας: βιομηχανία, γεωργία, εξαγωγικό εμπόριο. Η «εκτροπή» πόρων προς πιο κερδοφόρες αλλά θεωρούμενες ως μη παραγωγικές δραστηριότητες όπως το εμπόριο, οι εισαγωγές και η οικοδομική δραστηριότητα θα αποθαρρυνόταν.
- Τα δικαιώματα της ιδιοκτησίας θα προστατεύονταν και τα όρια ανάμεσα στην ιδιωτική και την δημόσια ιδιοκτησία θα παρέμεναν σαφή.
- Το διεθνές εμπόριο της χώρας θα ήταν προσανατολισμένο προς το πολυμερές εμπορικό σύστημα της δύσης και θα ήταν, γενικά, ελεύθερο από ποσοτικούς περιορισμούς. Η εγχώρια παραγωγή όμως, θα συνέχιζε να προστατεύεται από τον ξένο ανταγωνισμό μέσω δασμών και της άνισης φορολογικής και πιστωτικής μεταχείρισης των εισαγομένων.

Το οικονομικό καθεστώς της περιόδου 1953-73 υποστηρίζονταν από ένα πλέγμα νόμων, ελέγχων και μηχανισμών παρέμβασης που εκτεινόταν σε όλες τις σφαίρες της οικονομικής δραστηριότητας. Το διοικητικά ελεγχόμενο σύστημα που διαμορφώθηκε, ήταν προσανατολισμένο στα συμφέροντα του παραγωγού παρά του καταναλωτή και η λειτουργία του βασιζόταν πιο πολύ σε κανονισμούς, διαπραγματεύσεις, μοίρασμα σφαιρών επιρροής και διοικητικές αποφάσεις παρά στον ανταγωνισμό. Βαθμοί ελευθερίας στους μηχανισμούς της αγοράς δίνονταν (και, συχνά, ήταν μεγάλοι) αλλά τούτο ήταν, ουσιαστικά, στην προαίρεση των αρχών (για περισσότερα για το θέμα αυτό, βλ. Τράπεζα της Ελλάδος, *Τα Πρώτα Πενήντα Χρόνια της Τραπεζικής της Ελλάδος 1928-1978*, Αθήνα 1978).

Πάντως, το θεσμικό πλαίσιο πάνω στο οποίο στηριζόταν το καθεστώς της περιόδου 1953-73 δεν θα αρκούσε χωρίς τις κατάλληλες πολιτικές προϋποθέσεις. Στη διάρκεια της περιόδου αυτής, οι κυβερνήσεις ήταν, γενικά, σε θέση ισχύος και μπορούσαν να χρησιμοποιούν μια πληθώρα εργαλείων παρέμβασης στην οικονομική δραστηριότητα με στόχους τη διατήρηση της αναπτυξιακής πορείας και τη διασφάλιση της εσωτερικής και εξωτερικής ισορροπίας της οικονομίας. Η πίεση των λαϊκών απαιτήσεων ήταν πολύ ασθενής, ώστε να πιέσει τις κυβερνήσεις της εποχής και να τις εξαναγκάσει να παρεκκλίνουν από τους στόχους αυτούς.

Αντίθετα, οι κυβερνήσεις είχαν κάθε κίνητρο να επιμένουν στη στρατηγική τους και να καρπώνονται πολιτικά τις όντως εντυπωσιακές επιδόσεις της οικονομίας. Με μικρές ή μεγάλες διαφορές έμφασης αυτό το πλέγμα στόχων, κανόνων και μεθόδων παρέμβασης του κράτους αποτέλεσε το θεμέλιο της πολιτικής όλων των κυβερνήσεων της περιόδου 1953-73.

9.5 Συνόπηση των επιδόσεων της οικονομίας την περίοδο 1953-73

9.5.1 Τα Μεγέθη

- *Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ) και βιοτικό επίπεδο:* Στην περίοδο 1953-73, το ΑΕΠ αυξανόταν με μέσο ετήσιο ρυθμό 6,9% και εντός 21 ετών είχε υπερ-τετραπλασιασθεί. Ειδικά, στο διάστημα 1963-1973 ο ρυθμός ανάπτυξης επιταχύνθηκε και ανήλθε στο 7,8%. Η ατμομηχανή της ανάπτυξης ήταν ο ευρύτερος βιομηχανικός τομέας, που σημείωσε ρυθμούς μεγέθυνσης ταχύτερους από την αύξηση του ΑΕΠ. Οι επιδόσεις αυτές ήταν από τις καλύτερες στον κόσμο και έφεραν παραπλήσιου μεγέθους ρυθμούς ανόδου του μέσου βιοτικού επιπέδου. Ταυτόχρονα όμως, η ανισότητα στη διανομή του εισοδήματος ήταν υψηλότερη από εκείνη των περισσότερων χωρών της Δυτικής Ευρώπης.
- *Επενδύσεις:* Ο συνολικός όγκος των επενδύσεων (ιδιωτικές και δημόσιες) αυξάνονταν με ρυθμό 9,8% ετησίως. Οι καλές επιδόσεις της περιόδου 1953-1973 αποδίδονται ακριβώς σε αυτή την αύξηση των επενδύσεων και τη συνεισφορά τους στη γενικευμένη άνοδο της παραγωγικότητας. Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η συνεισφορά των δημόσιων επενδύσεων της τετραετίας 1958-61 και των βιομηχανικών επενδύσεων της δεκαετίας του '60. Μολονότι το 87% των επενδύσεων χρηματοδοτήθηκε από την ταχέως αυξανόμενη εγχώρια αποταμίευση, η συμβολή των ξένων επενδύσεων ήταν μεγάλη. Η σημασία τους έγκειται στη στρατηγική τους τοποθέτηση σε κλάδους που, πιθανώς, δεν θα μπορούσαν να στηριχθούν μόνο στις εγχώριες δυνάμεις.
- *Παραγωγικότητα και κόστος εργασίας:* Η άνοδος της παραγωγικότητας της εργασίας (9% ετησίως μεταξύ 1960-73) ήταν παράγοντας-κλειδί της ανάπτυξης. Επέτρεπε τη χορήγηση σημαντικών αυξήσεων στους ονομαστικούς μισθούς που, όμως, δεν επιβάρυναν το κόστος παραγωγής και τις τιμές. Καθώς οι αυξήσεις των μισθών αντισταθμίζονταν από αυτές της παραγωγικότητας, η άνοδος του ελληνικού κόστους της εργασίας ήταν γενικά χαμηλότερη από αυτήν των περισσότερων ευρωπαϊκών χωρών. Με τον τρόπο αυτό, η ελληνική οικονομία κέρδιζε σε ανταγωνιστικότητα.
- *Πραγματικοί μισθοί:* Ο χαμηλός πληθωρισμός σήμαινε ότι το πλείστο των αυξήσεων των ονομαστικών μισθών μεταφραζόταν σε αυξήσεις πραγματικών μισθών. Η μέση αύξηση των μισθών (6,7% τον χρόνο στα 1960-73) ήταν σημαντική αλλά μικρότερη από την αντίστοιχη αύξηση της παραγωγικότητας.
- *Εξωτερικές συναλλαγές:* Παρά τη βελτίωση των εξαγωγικών επιδόσεων της βιομηχανίας τη δεκαετία του '60, το πρόβλημα των εξωτερικών συναλλαγών συνέχισε να εστιάζεται στην ελλειμματικότητα του εμπορικού ισοζυγίου. Το έλλειμμα καλυπτόταν σε μεγάλο ποσοστό από την εισροή άδηλων πόρων (τουρισμός, μεταναστευτικά εμβάσματα, ναυτιλιακό συνάλλαγμα), των οποίων η συμβολή στην διατήρηση της ανάπτυξης ήταν πραγματικά ανεκτίμητη. Το υπόλοιπο, συνήθως, καλύπτονταν από αυτόνομες εισροές ξένων κεφαλαίων.
- *Ανεργία:* Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, το ποσοστό της ανεργίας μέχρι το 1969 κυμαίνονταν μεταξύ 4,7% και 6,1%. Από το 1970 και εντεύθεν, η ανεργία μειώθηκε φθάνοντας σε «ευρωπαϊκού τύπου» χαμηλά επίπεδα το 1973 (2%).
- *Απασχόληση και μετανάστευση:* Μεταξύ 1962 και 1970, ο συνολικός αριθμός των απασχολούμενων μειώθηκε κατά 233.000 άτομα. Αυτό συνέβη επειδή οι απώλειες θέσεων εργασίας στον αγροτικό τομέα (η μετακίνηση προς τις πόλεις υπολογίζεται στα 1.300.000 άτομα) ήταν τόσο ραγδαίες, που οι θέσεις εργασίας που δημιουργούνταν στη βιομηχανία και τις υπηρεσίες δεν επαρκούσαν για να τις αντισταθμίσουν. Το ότι η ανεργία δεν αυξήθηκε σε αυτή την περίοδο οφείλεται στο ότι το εργατικό δυναμικό μειώθηκε ακόμη περισσότερο από την απασχόληση (κατά 412.000 άτομα μεταξύ 1961 και 1972), εξαιτίας της μετανάστευσης στο εξωτερικό.
- *Πληθωρισμός:* Ο μέσος ετήσιος πληθωρισμός της περιόδου 1954-73 ήταν 3,8%. Ο μέσος πληθωρισμός για την περίοδο 1955-72 (παραλείποντας, δηλαδή, τις πληθωριστικές εξάρσεις του

1954 και 1973) ήταν 2,5% το χρόνο, χαμηλότερος από εκείνον των περισσότερων χωρών του ΟΟΣΑ.

9.5.2 Οι Κλάδοι: Η Μεταποιητική βιομηχανία, η Ηλεκτρική Ενέργεια, οι Κατοικίες, οι Μεταφορές-Επικοινωνίες, ο Τουρισμός

1. Μεταποιητική Παραγωγή: Σύμφωνα με τους Εθνικούς Λογαριασμούς, στην δεκαετία 1953-62, ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης της μεταποιητικής παραγωγής ήταν 8,6%. Στη δεκαετία 1963-73 (την κατεξοχήν «εποχή της βιομηχανίας») ο ρυθμός αυτός επιταχύνθηκε φθάνοντας στο 11,5%. Το μερίδιο της μεταποίησης στο ΑΕΠ αυξήθηκε από το 11,6% το 1953 στο 21% το 1973. Παράλληλα, εντυπωσιακές αλλαγές έλαβαν χώρα και στη σύνθεση της βιομηχανικής παραγωγής. Το 1954, η παραδοσιακή «ελαφρά» βιομηχανία (τρόφιμα, καπνός, υφαντουργία) αντιπροσώπευε το 62% του βιομηχανικού προϊόντος ενώ οι κλάδοι των κεφαλαιουχικών και ενδιάμεσων αγαθών (χημικά, μεταλλουργία), μόλις το 26%. Το 1973 η εικόνα είχε αντιστραφεί. Η «βαριά βιομηχανία» είχε ανέβει στο 45%, ενώ η «ελαφρά» είχε πέσει στο 42%. Οι παραπάνω εξελίξεις στην παραγωγή συνδέονταν στενά με την πορεία των βιομηχανικών επενδύσεων, που επιταχύνθηκαν εντυπωσιακά μετά το 1960. Η επιτάχυνση αυτή αποτελούσε την κύρια εκδήλωση της επιτυχίας της πολιτικής της εκβιομηχάνισης. Η στροφή προς τη «βαριά βιομηχανία» έγινε κυρίως υπό την αιγίδα του ξένου κεφαλαίου και τα 3/4 των ξένων επενδύσεων κατευθύνθηκαν σε τρεις κλάδους έντασης κεφαλαίου: χημικά προϊόντα, βαριά μεταλλουργία και ναυπηγεία. Οι κυριότερες μονάδες που δημιουργήθηκαν με κεφάλαια από το εξωτερικό ήταν: το εργοστάσιο της «Αλουμίνιον της Ελλάδος», τα διυλιστήρια και πετροχημικά της Esso Pappas, τα διυλιστήρια των Βαρδινογιάννη και Λάτση, η Χαλυβουργική, τα Ναυπηγεία Σκαραμαγκά και Ελευσίνας, οι μονάδες λιπασμάτων της Νέας Καρβάλης, ελαστικών της Pirelli, πολυστερίνης της Dow Chemicals κλπ. Η βιομηχανική απασχόληση στην περίοδο 1958-73 αυξάνονταν με ρυθμούς της τάξης του 2,5% ετησίως, πολύ χαμηλότερους δηλαδή από εκείνους της παραγωγής (πράγμα που υποδηλώνει μεγάλη άνοδο της παραγωγικότητας). Η μεγάλη επιτάχυνση της παραγωγικότητας (με ρυθμούς που ξεπερνούσαν το 9% το χρόνο) σημειώθηκε τη δεκαετία 1963-73. Η ελληνική βιομηχανία ξεκινούσε από χαμηλό επίπεδο παραγωγικότητας αλλά έκλεινε το χάσμα με τις ανεπτυγμένες χώρες με ταχύτατους ρυθμούς. Ειδικά στο διάστημα 1960-73, η άνοδος της ελληνικής βιομηχανικής παραγωγικότητας ήταν ταχύτερη από όλων των χωρών του ΟΟΣΑ. Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '60, οι βιομηχανικές εξαγωγές ήταν περίπου αμελητέες. Αυτό άλλαξε στη διάρκεια της δεκαετίας του '60 και το 1973 οι εξαγωγές βιομηχανικών προϊόντων και πετρελαιοειδών αντιπροσώπευαν το 43% των συνολικών εξαγωγών. Όμως, η κύρια ατμομηχανή που οδηγούσε την άνοδο της μεταποιητικής παραγωγής εξακολουθούσε να είναι η αύξηση της εγχώριας ζήτησης.

Ωστόσο, παρά τις εντυπωσιακές της επιδόσεις, η ελληνική βιομηχανία εξακολουθούσε να έχει σημαντικές διαρθρωτικές αδυναμίες:

- (α) Από την άποψη της ζήτησης, εξακολουθούσε να είναι επικεντρωμένη σε χαμηλής δυναμικότητας προϊόντα.
- (β) Ήταν προσανατολισμένη κύρια προς τη ντόπια αγορά, συχνά με προϊόντα μέτριας ποιότητας και χαμηλής τεχνολογίας.
- (γ) Λόγω του μικρού μεγέθους της ελληνικής αγοράς, πολλοί κλάδοι κυριαρχούνταν από λίγες επιχειρήσεις ή μονοπωλούνταν. Συνεπώς, ο ανταγωνισμός - εγχώριος και ξένος - ήταν ασθενής.
- (δ) Το μέγεθος των βιομηχανικών μονάδων ήταν γενικά πολύ μικρό, πράγμα που τις καθιστούσε ελάχιστα ανταγωνιστικές: Πράγματι, στο ένα άκρο του φάσματος υπήρχε μια πληθώρα μικρών και χαμηλής παραγωγικότητας βιοτεχνικών μονάδων. Στο άλλο άκρο, το πρόβλημα ήταν πιθανότατα κρισιμότερο: οι σχετικά μεγάλες μονάδες ήταν λίγες αλλά, ακόμη και αυτές, ήταν πολύ μικρές με διεθνή δεδομένα.
- Ηλεκτρική ενέργεια: Η κατασκευή μιας σειράς θερμοηλεκτρικών και υδροηλεκτρικών μονάδων επεξέτεινε με μεγάλα άλματα το σύστημα ηλεκτροπαραγωγής. Παράλληλα, το δίκτυο μεταφοράς και διανομής ρεύματος επεκτάθηκε σε όλη τη χώρα και εκλογικεύτηκε με την υιοθέτηση της ίδιας τάσης και της ίδιας συχνότητας από ολόκληρο το σύστημα. Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας συντελέστηκε γρήγορα και αποτελούσε ένα πρώτης γραμμής επίτευγμα. Μεταξύ 1955 και 1973, η παραγωγή ρεύματος (σε κιλοβατώρες) είχε δεκαπλασιασθεί. Ο εξηλεκτρισμός ήταν άρρηκτα δεμένος με τη στρατηγική της εκβιομηχάνισης και η ταχύτητα με την οποία έγινε αντανακλούσε την προτεραιότητα που δινόταν στις ανάγκες της «βαριάς βιομηχανίας». Η κατανάλωση

βιομηχανικού ρεύματος αυξήθηκε ταχύτερα από την κατανάλωση οικιακού ρεύματος. Αυτό οφειλόταν στην ανάπτυξη των ενεργοβόρων κλάδων της βαριάς βιομηχανίας. Το 1975, τέσσερις βιομηχανικές μονάδες: Αλουμίνιο, Λάρκο, ΕΣΣΟ-Πάπας και ΑΕΒΑΛ (λιπάσματα) αντιπροσώπευαν το 26% της συνολικής κατανάλωσης ρεύματος. Το σύστημα ηλεκτροπαραγωγής είχε αξιοποιήσει σε σημαντικό βαθμό τους υδάτινους πόρους της χώρας. Οι υδροηλεκτρικοί σταθμοί όμως χρησιμοποιούνται κατά κανόνα σε περιόδους αιχμής και δεν μπορούν να είναι οι σταθμοί βάσεως του συστήματος. Κατ' ανάγκη, το σύστημα ηλεκτροπαραγωγής εξαρτιόταν από τους θερμοηλεκτρικούς σταθμούς. Η λειτουργία ενός μέρους από αυτούς βασίζονταν στην καύση του λιγνίτη της Πτολεμαΐδας και της Μεγαλόπολης. Οι υπόλοιποι θερμοικοί σταθμοί λειτουργούσαν με εισαγόμενο πετρέλαιο. Το «ειδικό βάρος» του πετρελαίου στη λειτουργία του συστήματος διέφερε από χρόνο σε χρόνο αλλά ήταν γενικά υψηλό. Το 1973 μάλιστα έφτασε σε μια κορύφωση: το 49% της ηλεκτροπαραγωγής βασίζονταν στην καύση πετρελαίου, το 35% στην καύση λιγνίτη και το 16% στην υδροηλεκτρική ενέργεια. Μέχρι το 1973, η πρακτική αυτή δεν ήταν παράλογη, αφού το εισαγόμενο πετρέλαιο ήταν φθηνό. Δείχνει όμως το βαθμό της εξάρτησης της ενεργειακής πολιτικής (και, κατ' επέκταση, της στρατηγικής που βασιζόταν σε ενεργοβόρους κλάδους) από τη θεμελιώδη υπόθεση ότι η τιμή του πετρελαίου θα παρέμενε χαμηλή (περισσότερα για το θέμα αυτό βλ. Παντελάκης Ν. Σ., *Ο Εξηλεκτρισμός της Ελλάδας*, Μελέτες Οικονομικής Ιστορίας, Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1991).

2. Κατοικίες: Ο ρυθμός αύξησης των επενδύσεων σε κατοικίες ήταν ταχύς και επιταχύνθηκε περαιτέρω στο διάστημα 1963-73 φθάνοντας στο 10,4% ετησίως. Εξάλλου, η άνοδος του οικιστικού τομέα συνέβαλε και στην ανάπτυξη της μεταποίησης, αφού για κλάδους, όπως τα τσιμέντα, το ξύλο και μέρος της μεταλλουργίας, η «οικοδομική» ήταν ο μεγάλος τους πελάτης. Αλλά και κλάδοι όπως οι ηλεκτρικές μηχανές, τα χημικά και πλαστικά είδη επηρεάζονταν από αυτήν. Παρά τους περιορισμούς στη στεγαστική πίστη και στην τραπεζική δανειοδότηση των οικοδομικών επιχειρήσεων, το ποσοστό στο ΑΕΠ των επενδύσεων σε κατοικίες ήταν το υψηλότερο και, σύντομα, το ποσοστό ιδιοκατοίκησης έγινε ένα από τα υψηλότερα στην Ευρώπη. Οι οφθαλμοφανείς παράγοντες (αποκατάσταση των καταστροφών από τους πολέμους και τους σεισμούς της δεκαετίας του '50, δημογραφικές αλλαγές, μετακίνηση από την ύπαιθρο στις πόλεις, αύξηση εισοδημάτων), δεν εξηγούν πλήρως τα φαινόμενα αυτά, ούτε απαντούν στο ερώτημα γιατί οι επενδύσεις σε κατοικίες επιταχύνθηκαν μετά το 1963. Η υψηλή ζήτηση για κατοικίες νομίζουμε ότι θα πρέπει να συνδεθεί και με δυο επιπρόσθετους παράγοντες, που αποτελούσαν ελληνική ιδιαιτερότητα:

- Πρώτον, ένα μεγάλο τμήμα του μεταναστευτικού και ναυτιλιακού συναλλάγματος προοριζόταν για αγορά κατοικίας.
- Δεύτερο, οι εναλλακτικές λύσεις που προσφέρονταν, την εποχή αυτή, για την τοποθέτηση των αποταμιεύσεων (όπως μετοχές, ομόλογα κ.λ.π.) ήταν περιορισμένες. Τα ακίνητα πρόσφεραν μια διέξοδο που συνδύαζε ασφάλεια και υψηλές αποδόσεις. Σύμφωνα με υπολογισμούς, μεταξύ 1960 και 1973, η μέση τιμή των διαμερισμάτων αυξήθηκε κατά 190%, άρα τα κέρδη από την υπεραξία και μόνο υπερέβαιναν την απόδοση των τραπεζικών καταθέσεων. Επίσης, από την πλευρά της προσφοράς, οι περιορισμοί στην τραπεζική χρηματοδότηση των κατασκευών δεν οδήγησαν σε εμπλοκή του μηχανισμού. Το κύκλωμα της κατοικίας παρέκαμπε τις τράπεζες και ουσιαστικά αυτοχρηματοδοτούνταν, αφού ο θεσμός της αντιπαροχής (δηλαδή, η εκχώρηση της γης από τον ιδιοκτήτη στον κατασκευαστή με αντάλλαγμα έναν αριθμό διαμερισμάτων) απάλλαζε τον κατασκευαστή από το κόστος αγοράς της γης. Επιπλέον, ο κατασκευαστής είχε τη δυνατότητα πώλησης διαμερισμάτων πριν την αποπεράτωση, συνεπώς μπορούσε να αρχίσει το έργο με ελάχιστο κεφάλαιο. Τέλος, ο κατακερματισμός της ιδιοκτησίας της γης από τη μια καθιστούσε δυσχερέστατη την οργανωμένη δόμηση σε μεγάλη κλίμακα από την άλλη, όμως, πρόσφερε ιδανικές συνθήκες στον μικρό εργολάβο. Όλα αυτά, βέβαια, σήμαιναν υψηλούς κόστους κατασκευές. Το αντίμετρο από πλευράς κρατικής πολιτικής ήταν η συστηματική «ελαστικοποίηση» των όρων δόμησης (αύξηση συντελεστών δόμησης, δόμηση εις ύψος), που δεν ήταν απλά χαριστικά μέτρα. Ο ρόλος τους ήταν λειτουργικός: μειώναν το κόστος κατασκευής ανά τετραγωνικό μέτρο. Πράγματι, ο ρόλος του κράτους στο ζήτημα της κατοικίας παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον: Σε αντίθεση με πολλές ευρωπαϊκές χώρες, η απ' ευθείας ανάμιξη του στην παραγωγή κατοικίας (με τη μορφή προγραμμάτων λαϊκής κατοικίας) ήταν μικρή. Η κατοικία νοούνταν ως ο προνομιακός χώρος της μικρής ιδιωτικής επιχείρησης. Ειδικά οι νομισματικές αρχές ήταν ιδιαίτερα

επιφυλακτικές απέναντι στον οικιστικό τομέα. Ήταν ένας χαμηλής παραγωγικότητας τομέας και δεν ταίριαζε με τη στρατηγική της μαζικής μετακίνησης πόρων στους υψηλής παραγωγικότητας τομείς. Το μειονέκτημα της λύσης που εναπόθετε την τύχη του οικιστικού περιβάλλοντος στο μικρό κατασκευαστή ήταν ότι το υψηλό κόστος των κατασκευών επέβαλε όλο και πιο ελαστικούς όρους δόμησης. Χωρίς τη θεραπεία αυτήν, η Ελλάδα θα ήταν ομορφότερη αλλά και φτωχότερη (για το θέμα αυτό, βλ. Αντωνοπούλου Σ. Ν., *Ο Μεταπολεμικός Μετασχηματισμός της Ελληνικής Οικονομίας και το Οικιστικό Φαινόμενο, 1950-80*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1991).

3. Μεταφορές – Επικοινωνίες: Στον τομέα των μεταφορών, την ταχύτερη ανάπτυξη σημείωσαν οι αεροπορικές μεταφορές που, από το 1958 και μετά, μονοπωλούνταν (όσον αφορά στις γραμμές εσωτερικού) από την *Ολυμπιακή Αεροπορία*. Τη βραδύτερη ανάπτυξη σημείωσαν οι σιδηρόδρομοι στους οποίους δόθηκε χαμηλή προτεραιότητα, ως συνειδητή επιλογή του ελληνικού κράτους. Η απόφαση φαινόταν ορθή την εποχή που ελήφθη. Οι σιδηρόδρομοι έφθιναν ως μέσο μεταφοράς επιβατών και ο ρόλος τους στη μεταφορά εμπορευμάτων έμοιαζε να περιορίζεται στα βαριά φορτία. Αντίθετα, απόλυτη προτεραιότητα δόθηκε τη δεκαετία του '50 στον εκσυγχρονισμό και την επέκταση του οδικού δικτύου. Το μέλλον θεωρήθηκε ότι ανήκει στο αυτοκίνητο και η αύξηση του αριθμού των οχημάτων υπήρξε ραγδαία. Το 1956 υπήρχαν περίπου 23.000 επιβατικά αυτοκίνητα, ενώ το 1973 πλησίαζαν τις 350.000 (το 2000 είχαν ξεπεράσει τα τρία εκατομμύρια). Τέλος, ταχεία ανάπτυξη γνώρισε και ο κλάδος της ακτοπλοΐας που λειτουργούσε υπό τον ασφυκτικό έλεγχο του Υπουργείου Εμπορικής Ναυτιλίας. Ο κλάδος των τηλεπικοινωνιών ήταν ένας από τους ταχύτερα αναπτυσσόμενους της οικονομίας. Τη δεκαετία του '60, ο ΟΤΕ προχώρησε στην αυτοματοποίηση του δικτύου με την εγκατάσταση αυτόματων τηλεφωνικών κέντρων. Όμως, ο σχετικός εξοπλισμός βασιζόταν σε διάφορους τύπους μηχανημάτων που προέρχονταν από διαφορετικούς προμηθευτές (συχνά από χώρες της Ανατολικής Ευρώπης). Το αποτέλεσμα ήταν να υπάρχουν 12 διαφορετικοί τύποι τηλεφωνικών κέντρων στο σύστημα. Αυτό επιβάρυνε το κόστος λειτουργίας και συντήρησης του. Παρά ταύτα, η πρόοδος ήταν σαφής: το 1953, τα αυτόματα τηλεφωνικά κέντρα ήταν 49, το 1973 είχαν φθάσει τα 900. Η χωρητικότητα του συστήματος αυξήθηκε και επέτρεψε τη μαζική σύνδεση του πληθυσμού με το δίκτυο. Το 1953 ο αριθμός των τηλεφώνων ήταν 104.000, για να φτάσει στο 1.670.000 το 1973.

4. Τουρισμός: Η δυναμική εμφάνιση του τομέα του τουρισμού στη σκηνή της ελληνικής οικονομίας εντοπίζεται στα τέλη της δεκαετίας του '50. Το 1958, ο αριθμός των ξένων επισκεπτών ήταν 257.000, το 1973 είχαν ξεπεράσει τα 3.000.000. Η κεντρική επιδίωξη την περίοδο αυτή ήταν η γρήγορη επέκταση της ξενοδοχειακής υποδομής. Τη μεγάλη αρχική ώθηση στον κλάδο την έδωσε το επενδυτικό πρόγραμμα του ΕΟΤ που επιταχύνθηκε στην πενταετία 1958-62. Η ναυαρχίδα του προγράμματος ήταν τα ξενοδοχεία «Ξενία», αλλά το πρόγραμμα περιλάμβανε και μια σειρά έργων υποδομής (για τι θέμα αυτό, βλ. Παυλόπουλος Π., *Το Μέγεθος και η Δυναμική του Τουριστικού Τομέα*, Ινστιτούτο Τουριστικών Ερευνών και Προβλέψεων, Αθήνα 1999). Από το 1963 και μετά, τη σκυτάλη της χρηματοδότησης του τουρισμού ανέλαβε ο ευρύτερος τραπεζικός τομέας, οι πιστώσεις του οποίου προς τον κλάδο αυξήθηκαν σημαντικά στη διάρκεια της δικτατορίας. Παράλληλα, θεσπίστηκαν μια σειρά από πιστωτικά και φορολογικά κίνητρα που ενθάρρυναν την επέκταση της ξενοδοχειακής υποδομής, γεγονός που οδήγησε σε υπερ-συγκέντρωση των τουριστικών μονάδων στους δημοφιλείς τόπους προορισμού.

9.6 Η οικονομική πολιτική της Δικτατορίας (1967-1974)

Η επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας τον Απρίλιο του 1967 δημιούργησε νέες συνθήκες άσκησης πολιτικής στον οικονομικό τομέα, αφού η κοινωνική συναίνεση εξασφαλιζόταν πλέον με αυταρχικές μεθόδους. Ταυτόχρονα, όμως, η πολιτική των συνταγματαρχών στον χώρο της οικονομίας εμφάνιζε και στοιχεία συνέχειας με την ασκούμενη ως τότε οικονομική πολιτική. Άλλωστε, το νέο πλαίσιο που επέβαλε η δικτατορία μπορεί να ήταν ασφυκτικό από πολιτική άποψη, όχι όμως και από οικονομική. Βασική επιδίωξη του νέου καθεστώτος, όταν σταθεροποιήθηκε στην εξουσία, ήταν να επιτύχει ταχύρρυθμη οικονομική ανάπτυξη προκειμένου κυρίως να εξασφαλίσει ευρύτερη νομιμοποίηση αλλά και για λόγους πολιτικών εντυπώσεων (ώστε να ξεπεράσει τους ρυθμούς ανάπτυξης της κοινοβουλευτικής περιόδου). Διευρύνθηκαν τα κίνητρα για επενδύσεις, ιδίως στον τουρισμό και στις κατασκευές, παραγράφηκαν τα αγροτικά χρέη και καθιερώθηκαν φορολογικές διευκολύνσεις και απαλλαγές για το ξένο επενδυτικό κεφάλαιο αλλά και για το ελληνικό

εφοπλιστικό κεφάλαιο (περισσότερα για το θέμα αυτό, βλ. στο Πατρώνης Β. - Λιαργκόβας Π., «Κοινωνική ενσωμάτωση και ...όπ.πρ., σελ. 107-137).

Βασική επιδίωξη του στρατιωτικού καθεστώτος ήταν να δημιουργήσει, μέσω του καταπιεστικού μηχανισμού του, το πλαίσιο που, από τη μια, θα διευκόλυνε την απρόσκοπτη ανάπτυξη του ντόπιου και ξένου κεφαλαίου και, από την άλλη, θα αντιμετώπιζε αποτελεσματικά την ενδεχόμενη κοινωνική δυσφορία. Για τον σκοπό αυτό συνδύαζε την καταστολή με την επιλεκτική διανομή παροχών σε συγκεκριμένες παραγωγικές ομάδες προκειμένου να αποκτήσει κοινωνικά ερείσματα, αλλά και να περιορίσει τις ανισότητες που δημιουργούσε το ίδιο το αναπτυξιακό μοντέλο που εφάρμοζε. Στην πραγματικότητα, οι συνταγματάρχες αποδέχτηκαν πλήρως το μοντέλο συσσώρευσης κεφαλαίου που υπήρχε και προσπάθησαν απλώς και μόνο να απομακρύνουν όλα τα εμπόδια για τη πλήρη ανάπτυξή του (για το θέμα αυτό βλ. και Καραγιώργας Σ., «Οι οικονομικές συνέπειες της στρατιωτικής Δικτατορίας», στο Παπασηλιόπουλος Σπ. (επιμ.), *Μελέτες πάνω στη Σύγχρονη Ελληνική Οικονομία*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1978, σελ. 17-34). Η πολιτική της δικτατορίας ήταν προσανατολισμένη στην τόνωση των ιδιωτικών επενδύσεων, στη προσέλκυση του ξένου κεφαλαίου και στην προώθηση των εξαγωγών. Ο ρόλος του κράτους εξαντλήθηκε στην παροχή κινήτρων προς το ιδιωτικό κεφάλαιο, στη δημιουργία υποδομών και στην εξασφάλιση ευνοϊκού επιχειρηματικού κλίματος: «Οι συνταγματάρχες κατάφεραν να καρποφορήσει η διαδικασία της εξαρτημένης εκβιομηχάνισης που είχε αρχίσει πριν από αυτούς. Δεν την εγκαινίασαν, αλλά έχοντας τη δυνατότητα να καταπνίγουν με τη βία κάθε απόπειρα διατάραξης αυτής της διαδικασίας, τη συνέχισαν με ανελέητη συνέπεια». Βλ. Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική κοινωνία ...όπ.πρ.*, σελ. 290-291. Το ίδιο σημειώνει και ο Μ. Μελετόπουλος, *Η Δικτατορία των Συνταγματάρχων*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2000, σελ. 453: «Στην ουσία, οι επιτελείς της Δικτατορίας, ανασυγκρότησαν και συστηματοποίησαν τους μηχανισμούς άσκησης οικονομικής πολιτικής που κληρονόμησαν από το προ-απριλιανό καθεστώς, χωρίς να αλλάξουν τη βασική κατευθυντήρια γραμμή της βιομηχανικής ανάπτυξης στα πλαίσια του διεθνούς καταμερισμού εργασίας. Άλλωστε, χρησιμοποίησαν στα οικονομικά υπουργεία συμβούλους των κυβερνήσεων Καραμανλή και άλλα στελέχη του προ-απριλιανού καθεστώτος»

Από το 1972 και μετά, εξαιτίας της αύξησης των τιμών των καυσίμων και των πρώτων υλών σε διεθνές επίπεδο, «η διόγκωση των εισαγωγών έλαβε τη μορφή χιονοστιβάδας. Τα δύο τελευταία χρόνια της δικτατορίας, οι πιέσεις στο ισοζύγιο πληρωμών έγιναν αφόρητες, γεγονός που συνέβαλε στη διόγκωση του πληθωρισμού». Βλ. Χεκίμογλου Ευ., «Τα οικονομικά της μεγάλης αυταπάτης», Ε-Ιστορικά, ένθετο της εφ. Ελευθεροτυπία, 21^η Απριλίου. Έργα, Ημέρες, Συνέπειες, τεύχος 79, 19 Απριλίου 2001, σελ. 30. Έτσι μετά την επίπλαστη ευημερία των πρώτων ετών, από το 1971-1972 τα προβλήματα της οικονομίας άρχισαν να γίνονται εκρηκτικά: η υπερβάλλουσα ζήτηση την οποία δημιουργούσαν οι υπέρογκες δαπάνες διοχετεύθηκε σε έναν βαθμό στην αύξηση των εισαγωγών (που στη διάρκεια της επταετίας τετραπλασιάστηκαν), στη συνέχεια όμως και σε συνδυασμό με τα αποτελέσματα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 1972-73, ξέσπασε σε μία άνευ προηγουμένου αύξηση του τιμαρίθμου, που στη διάρκεια του 1973 ξεπέρασε το 30%. Η τελευταία κυβέρνηση του Παπαδόπουλου και η κυβέρνηση Μαρκεζίνη επιχείρησαν να ανακόψουν το πληθωριστικό ρεύμα μειώνοντας σε μηδενικά επίπεδα τις μη παραγωγικές δαπάνες, ήταν όμως πολύ αργά: «Συγκεκριμένα, μειώθηκαν δραματικά οι δαπάνες για δημόσια έργα και τα δάνεια για οικοδομές, ενώ θεσπίστηκαν πιστωτικοί περιορισμοί για το εμπόριο και τον τουρισμό. Παράλληλα, αυξήθηκαν τα επιτόκια χρηματοδότησης και επιβλήθηκε ειδικός φόρος ανά τετραγωνικό μέτρο στις νέες κατασκευές κατοικιών. Τα μέτρα αυτά είχαν ως συνέπεια τη ραγδαία μείωση της δραστηριότητας στον οικοδομικό τομέα και τους σχετιζόμενους με αυτόν βιομηχανικούς κλάδους, ενώ πλήγμα δέχτηκαν και οι τουριστικές, εμπορικές και μερικές βιομηχανικές επιχειρήσεις που αντέδρασαν με απολύσεις εργαζομένων. Η ελληνική οικονομία βυθιζόταν στον πληθωρισμό και τη στασιμότητα και το «οικονομικό θαύμα» της δικτατορίας έφθανε πλέον στο τέλος του». (Βλ. Πατρώνης Β. - Λιαργκόβας Π., «Κοινωνική ενσωμάτωση ...όπ.πρ., σελ. 135).

Γενικότερα, η διεθνής οικονομική κρίση υπονόμωσε την προσπάθεια νομιμοποίησης του στρατιωτικού καθεστώτος, μέσω του «πειράματος Μαρκεζίνη», και συντέλεσε στη μαζική αποδοκιμασία της δικτατορίας και του αυτό-μετασχηματισμού της. Η οικονομική κρίση, που πήρε αρχικά τη μορφή της κρίσης της τιμής των πρώτων υλών και κυρίως του πετρελαίου, οδήγησε σε πρωτόγνωρες διακυμάνσεις για τη μεταπολεμική περίοδο (μετά την αναγκαστική κατάργηση του συστήματος του Bretton Woods), και έπληξε βαρύτατα το εύθραστο μεταπολεμικό μοντέλο συσσώρευσης της ελληνικής οικονομίας. Το τελευταίο είχε γίνει ακόμη πιο εύθραστο, εξαιτίας της επεκτατικής, καταναλωτικής και μη παραγωγικής οικονομικής πολιτικής της δικτατορίας και οδηγήθηκε σύντομα σε καλπάζοντα πληθωρισμό, σε επιβάρυνση του ισοζυγίου πληρωμών και κατά συνέπεια σε αύξηση του δανεισμού και πτώση της παραγωγής. «Η ιδεολογική φτώχεια της δικτατορίας είχε αντισταθμιστεί, μέχρι ενός σημείου, από την αύξηση των εισοδημάτων και της κατανάλωσης, που ήταν ένας από τους ουσιαστικούς παράγοντες της παθητικής στάσης απέναντι στη δικτατορία. Η οικονομική κρίση όμως έδωσε ένα τέρμα σε αυτόν

τον μηχανισμό παθητικής αποδοχής. Η στρατιωτική δικτατορία έχασε το τελευταίο επιχειρήμα της: τη διατήρηση της οικονομικής συνέχειας. Η ωμή βία παρέμεινε το τελευταίο της επιχειρήμα». Βλ. Δ. Χαραλάμπης, *Στρατός και πολιτική εξουσία. Η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1985, σελ. 295. Η προσπάθεια μετασχηματισμού του καθεστώτος βρέθηκε πλέον σε αδιέξοδο, ως αποτέλεσμα του συνδυασμού της ιδεολογικής ένδειας με την οικονομική αποτυχία. Όπως επισημαίνεται σχετικά, «από πολιτική άποψη, τα θεμέλια της δικτατορίας ήταν πολύ ρηχά για να επιβιώσει σε αυτή τη μεγάλη καθοδική καμπή». Βλ. Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική κοινωνία. ...όπ.πρ.*, σελ. 291, που σημειώνει στην ίδια σελίδα: «Αν η δυσaréσκεια δεν πήρε πολύ έντονη μορφή όταν η οικονομία βιάδιζε καλά, έγινε ορατή και ισχυρότερη με την οικονομική κρίση του 1972-73. Κατά κάποιον τρόπο, η χούντα ήταν το πρώτο θύμα της παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης, που έθεσε τέρμα στην επέκταση της ελληνικής οικονομίας κι έκανε τη δικτατορία να χάσει την ορμή της».

9.7 1974: Η ανατροπή της διεθνούς συγκυρίας και η ελληνική οικονομία

Το 1973, το σύστημα των σταθερών ισοτιμιών του Bretton Woods κατέρρευσε οριστικά και η παγκόσμια οικονομία εισήλθε σε καθεστώς κυμαινομένων ισοτιμιών. Η εξέλιξη αυτή οδήγησε στην αποδέσμευση της δραχμής από το δολάριο και εγκαίνιασε μια περίοδο συνεχούς διολίσθησης της δραχμής και υψηλού πληθωρισμού. Την ίδια εποχή (τέλη του 1973), ο τετραπλασιασμός της τιμής του πετρελαίου εκτόξευσε τον πληθωρισμό στα ύψη και προκάλεσε την πιο βαθιά ύφεση στη μεταπολεμική ιστορία της Ελλάδας. Παράλληλα, ανέτρεψε έναν από του βασικούς υπολογισμούς πάνω στους οποίους στηριζόταν η μέχρι τότε ανάπτυξη μεγάλου μέρους της ελληνικής οικονομίας, την παραδοχή δηλαδή ότι το κόστος της ενέργειας θα παρέμενε χαμηλό (βλ. Βεργόπουλος Κ., *Η Από-ανάπτυξη σήμερα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1986). Το κορυφαίο γεγονός, όμως, της περιόδου ήταν η πτώση της δικτατορίας, τον Ιούλιο του 1974 και η εγκαθίδρυση κοινοβουλευτικού καθεστώτος: Η πτώση της δικτατορίας πυροδότησε την έκρηξη συμπιεσμένων απαιτήσεων για αναδιανομή του εισοδήματος προς όφελος των φτωχότερων τάξεων και, ταυτόχρονα, ανέτρεψε το συσχετισμό ισχύος ανάμεσα στις κυβερνήσεις από τη μια μεριά και την πίεση των λαϊκών απαιτήσεων από την άλλη. Η δεύτερη μείζονος σημασίας συνέπεια της πτώσης της δικτατορίας, ήταν ότι άνοιξε το δρόμο για την ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Η ένταξη σήμαινε σταδιακή εγκατάλειψη του προστατευτισμού και βαθμιαία αντικατάσταση ενός διοικητικά ελεγχόμενου οικονομικού συστήματος από ένα σύστημα πιο ανοιχτό στις δυνάμεις του ανταγωνισμού. Έτσι, την ίδια ώρα που απελευθερώνονταν η ελληνική πολιτική-κοινωνική δυναμική με την πτώση της δικτατορίας, έμπαινε σε κρίση ο τύπος ανάπτυξης των δεκαετιών του '60 και του '70. Το φαινόμενο δεν ήταν ελληνικό. Διεθνώς είχε τελειώσει η χρυσή εποχή που γνώριζε ο καπιταλισμός κατά τον εικοστό αιώνα. Είχε τελειώσει ο μακρύς μεταπολεμικός κύκλος ανάπτυξης ο οποίος είχε στηριχθεί στη μαζική φορντική παραγωγή, στη μαζική ζήτηση, στην πλήρη απασχόληση, τις συλλογικές διαπραγματεύσεις και το κοινωνικό κράτος. Η Ελλάδα έπρεπε, πλέον, να αντιμετωπίσει τη νέα πολιτική και κοινωνική δυναμική σε συνθήκες αστάθειας, αυξανόμενης οικονομικής στενότητας, με παραγωγικές δομές σε κρίση, αλλά και αυξημένες απαιτήσεις αναδιανομής. Πάνω απ' όλα έπρεπε να μάθει να ζει σε ένα καινούργιο περιβάλλον: της ανοιχτής οικονομίας, του διεθνούς ανταγωνισμού και της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

Η πιο θεμελιώδης όμως αλλαγή στα δεδομένα του ελληνικού οικονομικού προβλήματος ήταν η υπονόμηση των πολιτικών προϋποθέσεων πάνω στις οποίες βασιζόταν το οικονομικό καθεστώς της περιόδου 1953-73. Οι προτεραιότητες της κοινής γνώμης μετατοπίστηκαν υπέρ των αιτημάτων για αναδιανομή του εισοδήματος προς όφελος των φτωχότερων τάξεων και ανακατανομή της πολιτικής επιρροής προς όφελος εκείνων των μερίδων του πληθυσμού που είχαν αποκλειστεί από την οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας μετά τον Εμφύλιο. Το γεγονός, μάλιστα, ότι η πολιτική των τελευταίων ετών του δικτατορικού καθεστώτος είχε επιτείνει τις, ήδη μεγάλες, ανισότητες, έκανε το αίτημα για αναδιανομή ακόμη επιτακτικότερο. Το όχημα μέσω του οποίου τα αίτημα αυτό θα λάμβανε σάρκα και οστά ήταν το κράτος, που καλούνταν να χρησιμοποιήσει τις μεγάλες δυνατότητες παρέμβασης στην οικονομία, που διέθετε για το σκοπό αυτό.

9.7.1 Το πλαίσιο οικονομικής πολιτικής της περιόδου 1974-1981

Μέσα σε αυτό το διεθνές κλίμα κινήθηκε η κυβέρνηση του Κ. Καραμανλή, έχοντας επιπλέον να αντιμετωπίσει και τα μεγάλα πολιτικά προβλήματα της αποκατάστασης των δημοκρατικών θεσμών, των ελληνοτουρκικών σχέσεων και της ένταξης στην ΕΟΚ. Φαίνεται μάλιστα, ότι πέρα από την αντιμετώπιση των συνεπειών της διεθνούς κρίσης, οι οικονομικές επιλογές ήταν ουσιαστικά υποταγμένες στις παραπάνω πολιτικές

προτεραιότητες. Συνολικά, στη περίοδο 1974-1981, που συμπίπτει με την περίοδο μεταξύ των δύο πετρελαϊκών κρίσεων, ακολουθήθηκε ένα κεϋνσιανός τρόπος διαχείρισης της οικονομίας και αντιμετώπισης των συνεπειών της διεθνούς κρίσης, έστω κι αν ο τελευταίος εμφάνιζε όλο και περισσότερο την αδυναμία του, κυρίως ως προς την ικανότητα χαλιναγώγησης των πληθωριστικών πιέσεων. Η ενίσχυση της ζήτησης υπήρξε ο ακρογωνιαίος λίθος της πολιτικής αναθέρμανσης της οικονομίας που ακολουθήθηκε και οδήγησε σε σχετικά υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης μέχρι το 1979, συνδυαζόμενη και με μια εξαιρετικά χαλαρή δημοσιονομική, νομισματική και εισοδηματική πολιτική. Ως συνέπεια αυτής της πολιτικής το ΑΕΠ αυξήθηκε το 1975 κατά 6,4%, αναπληρώνοντας τις απώλειες της διετίας 1973-74 και το 1976 κατά 6,9%. Η ανάκαμψη όμως ήταν επισφαλής και ασταθής. Το 1977 η αύξηση του ΑΕΠ περιορίστηκε στο 2,7%, το 1978 ανέβηκε πάλι στο 7,2% για να μειωθεί εκ νέου στο 3,3% το 1979 και στο 0,7% το 1980, όταν ξέσπασε η δεύτερη πετρελαϊκή κρίση και ιδιαίτερα το 1981 όταν εμφάνισε αρνητικό πρόσημο (-1,7%). Η οικονομική πολιτική της περιόδου 1974-81 εκτός από την προσπάθεια αποκατάστασης της μακροοικονομικής ισορροπίας, είχε δύο αιχμές: Την απλόχερη εισοδηματική πολιτική κατά πρώτον και τον έντονο κρατικό παρεμβατισμό κατά δεύτερον.

- Πράγματι, στο διάστημα αυτό η κυβέρνηση της ΝΔ ακολούθησε μια σχετικά γενναιόδωρη εισοδηματική πολιτική, η οποία κινήθηκε σε επίπεδα υψηλότερα των άλλων ευρωπαϊκών χωρών, εξαιτίας της απελευθέρωσης της κοινωνικής και πολιτικής δυναμικής στην Ελλάδα και της πύκνωσης των απεργιακών κινητοποιήσεων στα χρόνια αμέσως μετά την πτώση της δικτατορίας. Κατά την περίοδο 1974-1981 οι πραγματικοί μισθοί αυξήθηκαν σε ετήσια βάση κατά 3,5% ξεπερνώντας την αύξηση της παραγωγικότητας που ήταν 2,4%. Τη διετία 1979-80 επιχειρήθηκε συγκράτηση των μισθολογικών αυξήσεων, αλλά το 1981, υπό την πίεση των επικείμενων εκλογών, η πολιτική της συγκράτησης των αυξήσεων χαλάρωσε. Η απόκλιση μεταξύ των μέσων ετήσιων αποδοχών των εργαζομένων και της παραγωγικότητας στην περίοδο 1974-1981, έκανε φανερό ότι ο πολιτικός κύκλος που άνοιγε στην Ελλάδα είχε δημιουργήσει προσδοκίες αναδιανομής με αντίτιμο την ανταγωνιστικότητα, η οποία, ειδικά στη βιομηχανία μειωνόταν αισθητά έναντι των ξένων ανταγωνιστών και μάλιστα σε μια εποχή στην οποία αποτελούσε ζητούμενο για την επιβίωση των οικονομικών μονάδων.
- Η δεύτερη αιχμή της οικονομικής πολιτικής της Ν.Δ. ήταν ο έντονος κρατικός παρεμβατισμός. Ο δημόσιος τομέας επεκτάθηκε, πρώτον, μέσα από αλληπάλληλες κρατικοποιήσεις και, δεύτερον, από την ίδρυση νέων επιχειρηματικών φορέων οι οποίοι θα πρωταγωνιστούσαν στην ανάπτυξη βασικών κλάδων της βιομηχανίας που υπερέβαιναν τις, έτσι κι αλλιώς, περιορισμένες, δυνατότητες του ιδιωτικού κεφαλαίου. Το μερίδιο του κράτους στις βιομηχανικές επενδύσεις προ του 1974 έφτανε μόλις το 0,7% και στην περίοδο 1975-1980 ανέβηκε στο 4,8%. Επίσης, η κυβέρνηση μέσω δημοσίων επιχειρήσεων ανέλαβε να πραγματοποιήσει μεγαλεπήβολα σχέδια σε όλους σχεδόν τους κρίσιμους κλάδους: στα πετροχημικά και στη χαλυβουργία (ΕΛΕΒΜΕ), στην αλουμίνια (ΕΛΒΑ), στα διυλιστήρια (Ασπρόπυργος) και στα βιομηχανικά ορυκτά (μονάδα ασβεστίου και σιδηροχρωμίου ΕΛΣΙ), στην παραγωγή τηλεπικοινωνιακού υλικού (ΕΛΒΗΛ). Τα σχέδια αυτά κληρονομήθηκαν στο ΠΑΣΟΚ και σχεδόν όλα είχαν ατυχές τέλος. Παράλληλα, το Δημόσιο ίδρυσε πολεμικές βιομηχανίες (ΕΒΟ, ΕΑΒ) για να ανταποκριθούν σε ανάγκες των ένοπλων δυνάμεων, τη Δημόσια Επιχείρηση Πετρελαίου (ΔΕΠ), τη Δημόσια Επιχείρηση Αερίου (ΔΕΠΑ). Αγόρασε, τέλος και κρατικοποίησε την *Ολυμπιακή Αεροπορία*, η οποία είχε περάσει την ανθηρή της περίοδο και έμπαινε σε εποχή ελλειμμάτων. Η έντονη ενίσχυση της κρατικής παρέμβασης αποσκοπούσε στο να αναπληρώσει την κατακόρυφη μείωση των ιδιωτικών επενδύσεων στη βιομηχανία. (Για το θέμα αυτό, βλ. Πατρώνης, Β., “Κράτος και Οικονομική Πολιτική στη Μεταπολίτευση: Αντιπαράθεσεις σχετικά με τα όρια επέκτασης του Δημόσιου τομέα” στα Πρακτικά του 8^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα *Ιδεολογικά Ρεύματα και Τάσεις της Διανόησης στη Σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα 2002, σελ. 430-442).

Εν κατακλείδι, η οικονομική πολιτική της Ν.Δ. εξέφρασε όλη τη μεταβατικότητα και την αβεβαιότητα της εποχής μεταξύ των δύο πετρελαϊκών σοκ. Η διαχείριση της κρίσης εντασσόταν σαφώς στο κεϋνσιανό παράδειγμα, το οποίο εκείνη ακριβώς την εποχή έδειχνε όλο και περισσότερο τα όρια και τις εσωτερικές του αντιφάσεις. Στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, τα φαινόμενα αυτά είχαν τις δικές τους ιδιαίτερες μορφές που καθορίζονταν από δύο κυρίους παράγοντες: Από την απελευθέρωση της πολιτικής και κοινωνικής δυναμικής που επέφερε η πτώση της χούντας και από την ανάγκη εξορθολογισμού και ανατροφοδότησης μιας παραγωγικής δομής που είχε σχηματιστεί ουσιαστικά στα προηγούμενα δεκαπέντε χρόνια με την ταχεία και

χρονικά συμπυκνωμένη εκβιομηχάνιση. «Σ' αυτές τις ιδιαίτερες μορφές, οι κυβερνήσεις της Ν.Δ. απάντησαν με μια απλόχερη εισοδηματική πολιτική και έναν εντυπωσιακό κρατικό ακτιβισμό που οδήγησε στη μεγάλη διεύρυνση του κράτους - επιχειρηματία κυρίως μετά το 1981. Η ουσία όμως των οικονομικών προβλημάτων της χώρας ήταν πολύ βαθύτερη και οι αλλαγές που σημειώνονταν στο διεθνές περιβάλλον ακόμα πιο ριζικές. Οι νεοφιλελεύθερες και οι μονεταριστικές αντιλήψεις κέρδιζαν έδαφος στις μεγάλες δυτικές χώρες και καθιέρωναν μια νέα «ορθοδοξία», ένα νέο παράδειγμα οικονομικής πολιτικής, το οποίο έμελλε να κυριαρχήσει στη δεκαετία του '80». Βλ. Βούλγαρης, Γ., *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, Σταθερή δημοκρατία σηματοδεδιμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2001, σελ. 65.

9.7.2 Η οικονομική Πολιτική 1981-89

Η ανάληψη της διακυβέρνησης της χώρας από το ΠΑΣΟΚ το 1981 συντελείται εν μέσω επιδείνωσης της οικονομικής κατάστασης της χώρας, με κύρια χαρακτηριστικά την ύφεση και την υψηλή νομισματική και μακροοικονομική αστάθεια. Το νέο οικονομικό επιτελείο δοκίμασε μια εναλλακτική στρατηγική, η οποία προέβλεπε ένα συνδυασμό βραχυχρόνιων μέτρων σταθεροποίησης και μεσο-μακροχρόνιων μέτρων παραγωγικής αναδιάρθρωσης και εκσυγχρονισμού της οικονομίας. Επρόκειτο για ένα εξαιρετικά φιλόδοξο πρόγραμμα ριζοσπαστικής οικονομικής πολιτικής, με επιμονή στη διευθυντική αρμοδιότητα του δημόσιου τομέα και του «δημοκρατικού προγραμματισμού», την «κοινωνικοποίηση» και τις αυτο-διαχειριστικές μορφές συνένωσης των παραγωγών, καθώς και την κριτική προς την Ευρωπαϊκή Κοινή Αγορά. Χαρακτηριστικό στοιχείο της οικονομικής πολιτικής της περιόδου 1981-1985 ήταν ο κεντρικός ρόλος της κρατικής παρέμβασης στην οικονομική διαχείριση και στην επίτευξη των στόχων της.

Στόχος ήταν η δημιουργία εκείνου του μακροοικονομικού περιβάλλοντος που θα επέτρεπε την αναδιάρθρωση της οικονομίας και την επιτυχία των μακροπρόθεσμων πολιτικών ανάπτυξης, μέσω της ενεργοποίησης της εγχώριας ζήτησης. Σε ότι αφορά στην εισοδηματική πολιτική, η γενναία αύξηση μισθών και ημερομισθίων κινήθηκε σταθερά πάνω από την παραγωγικότητα και επικεντρώθηκε ιδιαίτερα στους εκτεθειμένους στον ανταγωνισμό τομείς. Οι μισθολογικές αυξήσεις και η καθιέρωση της Αυτόματης Τιμαριθμικής Αναπροσαρμογής (ΑΤΑ) τον Ιανουάριο του 1982, προκάλεσαν μια ανακατανομή υπέρ των μισθωτών σε σχέση με άλλες κοινωνικές ομάδες και μια ανακατανομή υπέρ των χαμηλόμισθων στο εσωτερικό των μισθωτών. Πραγματοποιήθηκαν, δε, σε μια εποχή έντονων πληθωριστικών πιέσεων, που οφείλονταν κυρίως στην πρόσφατη άνοδο της τιμής του πετρελαίου και οδήγησαν σε απότομη αύξηση του ονομαστικού κόστους εργασίας ανά μονάδα προϊόντος. Έτσι, το 1983 η κυβέρνηση ακολούθησε μια σφιχτή εισοδηματική πολιτική «ετεροχρονίζοντας» την καταβολή των τιμαριθμικών αυξήσεων και επιβάλλοντας δια νόμου απαγόρευση κάθε επιπρόσθετης αύξησης. Παράλληλα, στις αρχές του χρόνου, μη αρκούμενη πλέον στη διολίσθηση, η κυβέρνηση προχώρησε στην υποτίμηση της δραχμής (κατά 16%), προκειμένου να αναπληρώσει την απώλεια της ανταγωνιστικότητας που είχε φτάσει σε ανησυχητικά επίπεδα. Η περιοριστική αυτή στροφή θα ανατραπεί, όμως, το 1984 όταν η εισοδηματική πολιτική θα γίνει και πάλι επεκτατική, επιταχύνοντας την αύξηση του κόστους εργασίας ανά μονάδα προϊόντος.

Από την άλλη, η αύξηση των δημόσιων δαπανών ξεπέρασε κατά πολύ την αύξηση των δημοσίων εσόδων. Κινητήριες δυνάμεις ήταν η δημόσια κατανάλωση, οι δαπάνες για την κοινωνική ασφάλιση και η σταθερή αύξηση των υποχρεώσεων αποπληρωμής του δημοσίου χρέους. Η αύξηση των δαπανών της κεντρικής διοίκησης οφειλόταν όχι στην (αναιμική ούτως ή άλλως) αύξηση των δημοσίων επενδύσεων, αλλά, κυρίως, στην αύξηση των δαπανών του τακτικού προϋπολογισμού. Σε αυτή την εξέλιξη συνέβαλλε καταρχήν η αύξηση των μισθών και των συντάξεων των δημοσίων υπαλλήλων αλλά και η δραστική αύξηση των απασχολούμενων στο Δημόσιο (και η οποία κορυφωνόταν συνήθως κατά τις προεκλογικές περιόδους). Συνέβαλλε, επίσης, η αύξηση της κοινωνικής δαπάνης, κυρίως εξαιτίας της γενναίας αύξησης των συντάξεων και της αύξησης του αριθμού των συνταξιούχων. Συνέβαλλε, τέλος, και το αυξανόμενο έλλειμμα των δημοσίων επιχειρήσεων (το συνολικό έλλειμμα των ΔΕΚΟ αυξήθηκε από 2,7% του ΑΕΠ το 1980 στο 5,5% το 1985), όχι τόσο από την αύξηση των επενδύσεων όσο από τις αυξημένες δαπάνες μισθοδοσίας εξαιτίας της εισοδηματικής πολιτικής και της αύξησης του προσωπικού: «Στον αντίποδα, τα δημόσια έσοδα όχι μόνο σημείωσαν ανεπαίσθητη άνοδο υστερώντας πλέον απελπιστικά απέναντι στις δαπάνες, αλλά και η εσωτερική δομή τους παρέμεινε αμετάβλητη, σε πείσμα των διακηρύξεων για φορολογική μεταρρύθμιση και δικαιότερο φορολογικό σύστημα. Το βάρος συνέχισαν να το φέρουν οι έμμεσοι φόροι και οι ασφαλιστικές εισφορές, ενώ η συμβολή του φόρου εισοδήματος παρέμεινε περιορισμένη. Όπως ήταν φυσικό, η υστέρηση δαπανών και εσόδων και ο καταναλωτικός χαρακτήρας των πρώτων, οδήγησε σε γρήγορη και σταθερή αύξηση του δημοσίου χρέους και των ελλειμμάτων, τα οποία έτσι κι αλλιώς είχαν αυξηθεί κατά την τελευταία περίοδο της ΝΔ. Το χρέος της γενικής κυβέρνησης αυξήθηκε από

34,5% του ΑΕΠ το 1981 στο 54,7% το 1985, ενώ τα τοκοχρεολύσια από 2,1% του ΑΕΠ το 1982 έφτασαν στο 5% το 1985». Βλ. Βούλγαρης, Γ., *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης...*, όπ.πρ. σελ. 69.

Από την πλευρά της προσφοράς τώρα, η αύξηση των δημοσίων επενδύσεων δεν μπορούσε να αναπληρώσει την κάθετη μείωση των ιδιωτικών επενδύσεων κατά 5,3%, με συνέπεια ο μέσος ρυθμός αύξησης των συνολικών επενδύσεων στην περίοδο 1982-1985 να πέσει στο -1,1%, σταθεροποιώντας μια φάση «υποεπένδυσης» η οποία είχε αρχίσει από το 1978. Ιδιαίτερα επλήγη ο μεταποιητικός τομέας και συνεχίστηκε η στασιμότητα της βιομηχανικής παραγωγής, η οποία για μεγάλο διάστημα και για σημαντικές γεωγραφικές περιοχές πήρε το χαρακτήρα αποβιομηχάνισης. Όπως είναι γνωστό, οι κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν το ζήτημα υπάγοντας μεγάλο αριθμό τους στο νομικό καθεστώς των «προβληματικών επιχειρήσεων» με το Ν. 1386/1983, γεγονός που άνοιξε ένα ιδιαίτερα προβληματικό κεφάλαιο στην οικονομική πολιτική. (Βλ. περισσότερα στο Πατρώνης Β. - Λιαργκόβας Π., *Κρατικοποιήσεις και Αποκρατικοποιήσεις στην ελληνική οικονομία, 1974-2000*, στον Τμητικό Τόμο Καθηγητή Α. Λάζαρη, Πανεπιστήμιο Πειραιά 2003, Τόμος Β', σελ. 515-538). Η συνεχής επιδείνωση του ισοζυγίου πληρωμών και η αδυναμία κάλυψής του από τους άδηλους πόρους, οδήγησαν στη μεγάλη αύξηση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών το 1985, οπότε και ξεπέρασε το 10% του ΑΕΠ. Η εξέλιξη αυτή αποτέλεσε το βασικό επιχείρημα για την επιβολή του σταθεροποιητικού προγράμματος για τη διετία 1986-1987. Περισσότερο από στροφή οικονομικής πολιτικής ήταν αλλαγή οικονομικής φιλοσοφίας και αυτό σηματοδοτήθηκε από την αλλαγή του επικεφαλής του οικονομικού επιτελείου. Ο Κώστας Σημίτης αντικατέστησε τον ονομαζόμενο μέχρι τότε «τσάρο της Οικονομίας» Γεράσιμο Αρσένη (για μια υπεράσπιση της πολιτικής που ακολουθήθηκε, βλ. Αρσένης Γ., *Πολιτική Κατάθεση*, Αθήνα 1987).

Το Πρόγραμμα Σταθεροποίησης της οικονομίας επιδίωκε τους παρακάτω στόχους: Κατ' αρχήν την εξασφάλιση ισορροπίας στον εξωτερικό τομέα της οικονομίας, ώστε να σταματήσει το ισοζύγιο πληρωμών να είναι βασικός περιοριστικός παράγοντας της οικονομικής ανάπτυξης. Δεύτερον, την ταχύτερη δυνατή αποκλιμάκωση του πληθωρισμού για να επιτευχθεί βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας και τρίτον τη σταθεροποίηση και μείωση του δημόσιου και του εξωτερικού χρέους της χώρας. Τα βασικά μέτρα ήταν η εφάπαξ υποτίμηση της δραχμής κατά 15%, η τροποποίηση της ΑΤΑ και η νομοθετική απαγόρευση μεγαλύτερων αυξήσεων από το ποσοστό της τροποποιημένης ΑΤΑ, έκτακτη εισφορά επί των κερδών των επιχειρήσεων και των ελεύθερων επαγγελματιών και περιορισμός της αύξησης των αγροτικών τιμών σε επίπεδο ανώτερο του πληθωρισμού.

Από την άποψη των οικονομικών αποτελεσμάτων, το πρόγραμμα ανέκοψε την επιδείνωση των μακροοικονομικών ανισορροπιών που είχαν πάρει επικίνδυνες διαστάσεις. Ωστόσο, όπως παρατηρεί και η έκθεση της επιτροπής Αγγελοπούλου το 1990, τα όποια πρόσκαιρα αποτελέσματα σταθεροποίησης έμειναν χωρίς παράλληλη θετική μεταβολή στο διαρθρωτικό πεδίο της οικονομίας. Το σταθεροποιητικό πρόγραμμα μπορεί να πέτυχε την ανακοπή των αρνητικών μακροοικονομικών τάσεων, αλλά το επίτευγμα αυτό ήταν ιδιαίτερα εύθραυστο στο βαθμό που είχαν παραμείνει αθεράπευτοι οι αρνητικοί παράγοντες που είχαν προκαλέσει τις ανισορροπίες (βλ. Πανταζίδης Σ., *Μακροοικονομικές εξελίξεις και οικονομική πολιτική στην Ελλάδα*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2002, σελ. 83-88). Αυτό έμελλε να επαληθευτεί με δραματικό τρόπο όταν το 1988 και μέχρι τις εκλογές του 1989 το κυβερνών κόμμα προχώρησε σε νέα μεταστροφή προς την επεκτατική εισοδηματική και δημοσιονομική πολιτική, εγκαταλείποντας το σταθεροποιητικό πρόγραμμα του 1986-1987. Ιδιαίτερη επιδείνωση σημείωσαν τα δημόσια οικονομικά, με την απότομη αύξηση των δημοσίων δαπανών και την διόγκωση των ελλειμμάτων. Ο καθαρός δανεισμός της γενικής κυβέρνησης αυξήθηκε και έφτασε στο 14,4% του ΑΕΠ το 1989. Επίσης, επιδεινώθηκε εκ νέου το ισοζύγιο πληρωμών, καθώς το έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών αυξήθηκε στο 4,7% του ΑΕΠ το 1989 και το δημόσιο χρέος προσέγγισε το 70% του ΑΕΠ. Οι τελευταίες αυτές εξελίξεις σε συνδυασμό με τους τριγμούς που προκάλεσαν στην οικονομία η πολιτική κρίση και αβεβαιότητα της περιόδου 1989-1990, έκλεισαν με δραματικό τρόπο για την ελληνική οικονομία τη δεκαετία του 1980.

9.7.3 Η οικονομική Πολιτική 1990-93

Πράγματι, από το φθινόπωρο του 1989 η οικονομική κατάσταση επιδεινώθηκε και από την άνοιξη του 1990 μπήκε σε φάση νέας κρίσης. Τα δημόσια οικονομικά έμοιαζαν να είναι εκτός ελέγχου και οι κυβερνήσεις συνεργασίας της εποχής – μη μπορώντας να καταλήξουν σε προϋπολογισμό – δεν ήταν σε θέση να τα συγκρατήσουν. Το 1990, το δημόσιο έλλειμμα έφθασε στο 15,9% του ΑΕΠ, το υψηλότερο ποσοστό στο οποίο έφθασε ποτέ. Το ποσοστό των δημοσίων δαπανών, επίσης για πρώτη φορά, ξεπέρασε το 50% του ΑΕΠ και η αύξηση του δημοσίου χρέους επιταχύνθηκε. Ο πληθωρισμός αυξήθηκε από το 13,7% το 1989 στο 20,4% το

1990. Η επιδείνωση των μεγεθών της οικονομίας τροφοδότησε φόβους για νέα υποτίμηση της δραχμής και οδήγησε σε φυγή κεφαλαίων και αυξημένη αποθεματοποίηση εισαγομένων προϊόντων, επιβαρύνοντας έτσι το εξωτερικό ισοζύγιο. Επίσης, οι αρχές της δεκαετίας του 1990 σηματοδεύτηκαν από αλληπάλληλες εκλογικές αναμετρήσεις που είχαν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία υψηλών δημοσιονομικών ελλειμμάτων, την εκτίναξη του δημόσιου χρέους και την αύξηση του πληθωρισμού και του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών. Έτσι, το 1990 το δημοσιονομικό έλλειμμα ξεπερνούσε το 20% του ΑΕΠ, το συνολικό χρέος του δημόσιου τομέα είχε υπερβεί το 100% του ΑΕΠ, ο πληθωρισμός έτρεχε πάνω από 20% και το έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών διογκώθηκε φτάνοντας στο 6,9% του ΑΕΠ.

Από τον Απρίλιο του 1990 η άσκηση της οικονομικής πολιτικής πέρασε στη κυβέρνηση της ΝΔ με πρωθυπουργό τον Κ. Μητσοτάκη. Σύμφωνα με την οικονομική φιλοσοφία της ΝΔ, η αντιμετώπιση των σοβαρών μακροοικονομικών ανισορροπιών επέβαλλε τη λήψη περιοριστικών μέτρων για τη βαθμιαία σταθεροποίηση της οικονομίας. Οι βασικοί στόχοι της νέας κυβέρνησης ήταν η μείωση των δημοσίων ελλειμμάτων, η σταθεροποίηση του ισοζυγίου πληρωμών και η αποκλιμάκωση του πληθωρισμού. Για την επίτευξη αυτών των στόχων τέθηκε σε εφαρμογή ένα πρόγραμμα αυστηρής εισοδηματικής πολιτικής, δημοσιονομικής εξυγίανσης, σταθεροποίησης και προσαρμογής της οικονομίας για την τριετία 1991-1993, το οποίο θα συνοδευόταν από ευρείας έκτασης διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις στο χρηματοπιστωτικό τομέα και στην αγορά εργασίας. Απαραίτητη ήταν η εφαρμογή αυστηρής εισοδηματικής πολιτικής που περιλάμβανε, εκτός των άλλων και την κατάργηση της τιμαριθμοποίησης των μισθών (ΑΤΑ). Επιβάλλονταν επίσης ο περιορισμός της κρατικής επιχειρηματικής δραστηριότητας και του μεγέθους του κράτους τόσο με την κατάργηση πολλών φυσικών μονοπωλίων όσο και με την πώληση ή την ιδιωτικοποίηση δημόσιων επιχειρήσεων και οργανισμών.

Ωστόσο, τα αποτελέσματα του προγράμματος σταθεροποίησης 1991-1993 σε καμία περίπτωση δεν δικαιώσαν τους φιλόδοξους στόχους που είχαν τεθεί. Το 1993 ο πληθωρισμός, μολοντί χαμηλότερος του 1990 έτρεχε με 14,4%, οι ρυθμοί μεγέθυνσης του ΑΕΠ είχαν πάλι γίνει αρνητικοί (-1,6%), η ανεργία είχε πλησιάσει το 10%, τα δημοσιονομικά ελλείμματα βρίσκονταν σε ανοδική τάση πλησιάζοντας το 14% και οι δαπάνες της Γενικής Κυβέρνησης ως ποσοστό του ΑΕΠ είχαν πλησιάσει το 50% αντί να μειωθούν. Ουσιαστικά η οικονομική πολιτική που εφάρμοσε η ΝΔ στην περίοδο 1990-1993 είχε υψηλό πραγματικό κόστος για την οικονομία και για ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, χωρίς παράλληλα να επιτευχθούν συνθήκες σταθεροποίησης και άμβλυνσης των βασικών ανισορροπιών της οικονομίας. Ο πληθωρισμός, παρά την υποχώρησή του, εμφάνισε σημαντική απόκλιση από το στόχο της κυβέρνησης, ενώ συνοδεύτηκε από περαιτέρω αύξηση της ανεργίας. Η δημοσιονομική πρόοδος που είχε επιτευχθεί το 1991-1992 εξανεμίστηκε από τις προεκλογικές παροχές του 1993 και η βελτίωση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών αποδίδεται μάλλον στην γενικότερη εξασθένηση της οικονομικής δραστηριότητας παρά στην πολιτική που ασκήθηκε. Στον αντίποδα, ο μέσος πραγματικός μισθός μειώθηκε κατά 11,4% στην ίδια περίοδο. Αν συνεκτιμήσουμε και την αύξηση της ανεργίας, τότε φαίνεται ότι αν και η οικονομική πολιτική που εφάρμοσε η ΝΔ πέτυχε να μειώσει το μερίδιο της εργασίας, παρόλα αυτά δεν αποδείχτηκε σταθεροποιητική και αναπτυξιακή. Αντίθετα όξυνε τα φαινόμενα φτώχειας, ανεργίας και οικονομικής ανισότητας και εξασθένησε την κοινωνική συνοχή, χωρίς να δημιουργήσει ανάκαμψη των επενδύσεων και της παραγωγικής δραστηριότητας (για μια εκτενή αποτίμηση του σταθεροποιητικού προγράμματος 1990-93, βλ. Πανταζίδης Σ., *Μακροοικονομικές εξελίξεις ...όπ.πρ.*, σελ. 118-122 και Αργείτης Γ., *Παγκοσμιοποίηση, ΟΝΕ και οικονομική προσαρμογή. Η περίπτωση της Ελλάδας*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 2002, σελ. 101-115).

9.7.4 Η οικονομική Πολιτική 1994-2001

Η νέα κυβέρνηση υπό τον Α. Παπανδρέου που σχηματίστηκε στα τέλη του 1993 συνέταξε ένα αναθεωρημένο Πρόγραμμα Οικονομικής Σύγκλισης που κάλυπτε την περίοδο 1994-1999. Αυστηρά κρινόμενο με βάση του στόχους του, το πρόγραμμα σύγκλισης μπορεί να χαρακτηριστεί υπέρμετρα αισιόδοξο. Το πρόγραμμα προέβλεπε ότι η ελληνική οικονομία θα ικανοποιούσε όλα τα κριτήρια ονομαστικής σύγκλισης της Συνθήκης του Μάαστριχτ από το 1998 και η χώρα θα ήταν έτοιμη να συμμετάσχει στο τρίτο στάδιο της ΟΝΕ. Προέβλεπε επίσης την ένταξη της δραχμής στο Μηχανισμό Συναλλαγματικών Ισοτιμιών (ΜΣΙ), από το 1996. Πιο συγκεκριμένα, το νέο Πρόγραμμα Οικονομικής Σύγκλισης, προέβλεπε ότι η διαδικασία οικονομικής προσαρμογής θα μπορούσε να υλοποιηθεί σε δυο υποπεριόδους: 1994-1996 και 1997-1999. «Κατά την πρώτη περίοδο η έμφαση δινόταν στη μακροοικονομική προσαρμογή της οικονομίας. Η επίτευξη του στόχου αυτού θα συνέβαλε στη δημιουργία συνθηκών σταθεροποίησης. Η προσπάθεια αυτή στηριζόταν στην επίτευξη δημοσιονομικής προσαρμογής παράλληλα με την υλοποίηση του προγράμματος των δημοσίων επενδύσεων για τη

βελτίωση της οικονομικής υποδομής της χώρας. Επίσης, στη διάρκεια της περιόδου αυτής η σημαντική αποκλιμάκωση του πληθωρισμού και των ελλειμμάτων του δημοσίου θα συνέβαλαν στη μείωση των ονομαστικών και των πραγματικών επιτοκίων». Βλ. Αργεΐτης Γ., *Παγκοσμιοποίηση, ΟΝΕ ...ό.π.ρ.*, σελ. 119.

Μέχρι το 1996 η ελληνική οικονομία έκανε σημαντικά βήματα προς τη διαμόρφωση συνθηκών μακροοικονομικής σταθερότητας. Σημείωσε πρόοδο στην προσπάθεια ονομαστικής σύγκλισης προς τις επιδόσεις των κρατών-μελών της ΕΕ. Όλα τα μεγέθη στα οποία αναφέρονται τα κριτήρια σύγκλισης της Συνθήκης για την ΕΕ εξελίχθηκαν ικανοποιητικά, με εξαίρεση το δημόσιο χρέος. Η πτωτική τάση του πληθωρισμού συνεχίστηκε, αλλά απείχε ακόμη αρκετά από τον μέσο όρο της ΕΕ. Η σταθερότητα της συναλλαγματικής ισοτιμίας της δραχμής συνέβαλλε καθοριστικά στην αποκλιμάκωση του πληθωρισμού και των επιτοκίων. Παρά ταύτα, η ένταξη της δραχμής στο ΜΣΙ αποδείχτηκε ανέφικτη μέσα στο 1996 (βλ. Πανταζίδης Σ., *Μακροοικονομικές εξελίξεις ...ό.π.ρ.*, σελ. 123-124). Το 1996 ο ρυθμός οικονομικής μεγέθυνσης συνέχισε να αυξάνεται για τρίτη συνεχή χρονιά και έφτασε στο 2,4% ξεπερνώντας το ρυθμό μεγέθυνσης των χωρών της ΕΕ που ήταν 1,8% και σηματοδοτώντας θετικές εξελίξεις στον τομέα της πραγματικής σύγκλισης της ελληνικής οικονομίας. Στις αρχές του 1998 ήταν φανερό ότι η ελληνική οικονομία, παρά τις προόδους της στον μακροοικονομικό τομέα δεν ικανοποιούσε ούτε ένα από τα κριτήρια του Μάαστριχτ. Μπροστά στην κατάσταση αυτή, η κυβέρνηση Σημίτη επέλεξε τη φυγή προς τα εμπρός: υποτίμησε τη δραχμή κατά 12,3% έναντι της Ευρωπαϊκής Νομισματικής Μονάδας και ταυτόχρονα την ενέταξε στον ΜΣΙ προκειμένου να αποκτήσει σταθερότερες βάσεις αξιοπιστίας, τροποποίησε το πρόγραμμα σύγκλισης, ώστε να το εναρμονίσει με τα νέα δεδομένα και τον στόχο για ένταξη στην ΟΝΕ το 2001 και εξήγγειλε ένα πρόγραμμα ιδιωτικοποιήσεων και άλλων διαρθρωτικών αλλαγών, στέλνοντας το μήνυμα ότι στο μέλλον οι προσπάθειες δεν θα επικεντρώνονται αποκλειστικά στα μακροοικονομικά μεγέθη.

Παρά το γεγονός ότι η διετία 1998-1999 ήταν μια περίοδος αστάθειας και αβεβαιότητας (κρίση στη Ρωσία και αναταραχή στις διεθνείς χρηματαγορές, άνοδος της τιμής του πετρελαίου), η ελληνική οικονομία συνέχισε τη βελτίωση των βασικών μακροοικονομικών μεγεθών της, πραγματοποιώντας περαιτέρω πρόοδο προς τη νομισματική σταθερότητα. Η Ελλάδα από τα τέλη του 1999 πληρούσε τα τέσσερα από τα πέντε κριτήρια της Συνθήκης του Μάαστριχτ, ενώ βρισκόταν κοντά στην επίτευξη της τιμής στόχου για τον πληθωρισμό, ο οποίος τελικά επιτεύχθηκε μέσα στο 2000. Τελικά ο στόχος της εισόδου της Ελλάδας στην ΟΝΕ και της συμμετοχής της στη ζώνη του ευρώ επιτεύχθηκε το 2001 παρά τις αρχικές εμφανείς δυσκολίες και την απόκλιση της χώρας από την ευρωπαϊκή δυναμική. Η ΟΝΕ αποτέλεσε τον «πολιορκητικό κριό» του εκσυγχρονισμού, δεδομένου ότι μετέβαλε δραστικά την προηγούμενη λαϊκιστική-εκλογικίστικη διαχείριση της οικονομικής πολιτικής, καθόρισε το πλαίσιο της επιχειρηματικότητας, προσανατόλισε τις προσδοκίες των δυνάμεων της αγοράς και των μεσαίων τάξεων.

9.8. Οι αλλαγές στον Αγροτικό Τομέα, 1974-2000

9.8.1 Η πολιτική «αφύπνιση» και τα παραγωγικά αδιέξοδα, 1974-1989

Το ρευστό πολιτικό σκηνικό της μεταπολίτευσης δημιούργησε νέα δεδομένα και στον αγροτικό χώρο, όπου οι κοινωνικές διεργασίες θα είναι καταλυτικές. Πρόκειται, κυρίως, γι' αυτό που αποκλήθηκε «νέα πολιτικοποίηση του αγροτικού χώρου» και που συνοψίζεται στην κυριαρχία των κομματικών μηχανισμών σε βάρος των παραδοσιακών προσωπικών δικτύων των τοπικών πολιτευτών, αλλά και στην - για πρώτη φορά από την εποχή της Κατοχής και του Εμφυλίου - ανάπτυξη συλλογικής πολιτικής δράσης στην ελληνική ύπαιθρο, όπως μεταφράστηκε με τη δημιουργία τοπικών κομματικών γραφείων ακόμη και στα μικρότερα χωριά, με τη διοργάνωση πολιτικών και πολιτιστικών εκδηλώσεων και με τη δημιουργία αγροτικών και πολιτιστικών συλλόγων.

Το 1974, λοιπόν, η τομή της μεταπολίτευσης ανατρέπει της πολιτικές και κοινωνικές ισορροπίες και αναδιαμορφώνει το σκηνικό άσκησης της εξουσίας. Στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης το αγροτικό συνεταιριστικό κίνημα εμφανίζεται δυναμικά στο προσκήνιο διεκδικώντας καλύτερη μεταχείριση απ' ότι στις προηγούμενες δεκαετίες, αλλά και εκφράζοντας τις υπόγειες μεταβολές που συντελούνται της συσχετισμούς ανάμεσα στον αγροτικό και τον αστικό τομέα. Αυτό ακριβώς το αίτημα του αγροτικού κόσμου για ισότιμη συμμετοχή του στην ελληνική κοινωνία θα βρει την έκφρασή του στο πολιτικό πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ. Έτσι, σταδιακά ο κόσμος της υπαίθρου θα αναγνωρίσει τον εαυτό του της «μη προνομιούχους Έλληνες» και θα γίνει κύρια «δύναμη της αλλαγής» (βλ. Καραμπελιάς, Γ., *Κράτος και κοινωνία στη μεταπολίτευση (1974-1998)*, εκδ.

Εξάντας, Αθήνα 1989). Μέσα στο κλίμα αυτό, αναζωπυρώνεται το ενδιαφέρον για τις νέες μορφές οργάνωσης των αγροτών και για τους αγροτικούς συνεταιρισμούς. Οι πρωτοβάθμιοι συνεταιρισμοί αυξάνονται αριθμητικά και μαζικοποιούνται, ενώ αναδεικνύονται σε πόλους συσπείρωσης και διεκδίκησης των αγροτών, αλλά και σε κέντρα πολιτικών συζητήσεων και κομματικών αντιπαραθέσεων. Παράλληλα, σε ένα μεγάλο μέρος της ελληνικής υπαίθρου ανασυγκροτούνται οι αγροτικοί σύλλογοι, ιδιαίτερα εκεί όπου οι συνεταιρισμοί ελέγχονταν από την κυβερνητική πλειοψηφία. Μάλιστα, μετά την κυβερνητική μεταβολή του 1981 οι εξελίξεις αυτές εντατικοποιούνται: Οι διαδοχικές νομοθετικές παρεμβάσεις στα 1982, 1983 και 1985 και οι αντιθέσεις που προκαλούνται εξαιτίας τους, η μεγάλη συμμετοχή του αγροτικού κόσμου στις συνεταιριστικές αρχαιρεσίες που οδηγούν στον έλεγχο της ΠΑΣΕΓΕΣ από το κυβερνών κόμμα το 1983, η δημιουργία ξεχωριστής Συνομοσπονδίας Αγροτικών Συλλόγων από τη συντηρητική παράταξη το 1985, δίνουν το στίγμα της εποχής. Τέλος, το γενικότερο κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο και οι ιδεολογικές συνιστώσες της εποχής ευνοούν όλο και περισσότερο την ανάληψη παραγωγικών δραστηριοτήτων από τους φορείς διαχείρισης και τις συνεταιριστικές οργανώσεις, κυρίως στους τομείς αποθήκευσης, εμπορίας και τυποποίησης αγροτικών προϊόντων (για το θέμα αυτό, βλ. Επίσης, βλ. Papadopoulos A.G. and Patronis V., "The Crisis of Greek Cooperatives in the Context of the Globalization Process". *Journal of Rural Cooperation*, 1997, 25(2):127-138).

Ουσιαστικά, επρόκειτο για μια πολιτικού-συνδικαλιστικού χαρακτήρα ανάπτυξη του αγροτικού χώρου με διοχέτευση σημαντικών οικονομικών πόρων της αυτών, αλλά χωρίς ανάλογα αποτελέσματα στην παραγωγική ανασυγκρότηση του πρωτογενούς τομέα και η οποία έμεινε μακριά ακόμη και από τις προσδοκίες των εμπνευστών της. Αν το ζητούμενο ήταν το «πρότυπο της συνεταιρισμένης οικογενειακής εκμετάλλευσης που θα επιτρέπει τη διατήρηση της υψηλού ποσοστού απασχόλησης στην ύπαιθρο», το αποτέλεσμα υπήρξε εξαιρετικά πενιχρό (βλ. Λουλούδης, Λ., «Οι Πολιτικές Όψεις του Κρατικού Παρεμβατισμού στην Ελληνική Γεωργία», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 1995, 6, σελ. 121-146). Οι δομικές και λειτουργικές αδυναμίες των αγροτικών οργανώσεων και των συνεταιρισμών (εξάρτηση από το κράτος, ασάφεια μεταξύ οικονομικού και κοινωνικού ρόλου, περιορισμένες παραγωγικές δραστηριότητες) παρέμειναν άθικτες. Αντίθετα, δόθηκε έμφαση στη συνδικαλιστικού τύπου προσπάθεια ελέγχου των οργανώσεων, γεγονός που ενδυνάμωσε την κομματική διείσδυση και τον ανταγωνισμό. Οι εξελίξεις αυτές, αντί να ατονήσουν τα φαινόμενα στενής εξάρτησης των αγροτικών οργανώσεων από το κράτος και την εκάστοτε αγροτική πολιτική, αντίθετα τα ενέτειναν στο έπακρο. Οι συνεταιριστικές οργανώσεις και οι αγροτικοί σύλλογοι, άλλωστε, υπερασπίζονταν σε κάθε ευκαιρία το παραδοσιακό καθεστώς του ασφυκτικού κρατικού προστατευτισμού και διανεμητισμού στο χώρο της γεωργίας (για μια ευρύτερη θεώρηση αυτού του ζητήματος, βλ. Κιούκιας, Δ.Κ., *Η Οργάνωση των Συμφερόντων στην Ελλάδα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1994). Προς αυτή την κατεύθυνση κινούνταν τόσο οι νομοθετικές ρυθμίσεις στη δεκαετία του '80, όσο και η περιρρέουσα πολιτική ατμόσφαιρα της εποχής. Το αποτέλεσμα ήταν η ολοκληρωτική επικράτηση του «κρατικού κορπορατισμού», δηλαδή η εξουθενωτική εξάρτηση των οργανώσεων του αγροτικού και συνεταιριστικού χώρου από το κράτος και της φορείς αγροτικής πολιτικής και η μετατροπή των συνεταιρισμών σε «αποσυγκεντρωμένες κρατικές υπηρεσίες» και ταυτόχρονα σε δυναμικά κέντρα πελατειακών σχέσεων μεταξύ των αγροτών και των πολιτικο-κομματικών ελίτ: «Τέλος, και σε ότι αφορά την οικονομική πρακτική στον αγροτικό χώρο κατά τη δεκαετία του 1980, κυριάρχησαν οι ατυχείς επιλογές και υπονομεύτηκαν σοβαρά οι παραγωγικές και αναπτυξιακές δραστηριότητες των αγροτικών-συνεταιριστικών οργανώσεων. Η ασάφεια μεταξύ οικονομικού και κοινωνικού ρόλου των φορέων διαχείρισης της αγροτικής παραγωγής και η στενή εξάρτησή της από τον κρατικό μηχανισμό, είχαν ως αποτέλεσμα οι αγροτικές-συνεταιριστικές οργανώσεις να επεκτείνουν το ρόλο που είχαν αναλάβει, ασκώντας τη λεγόμενη «κοινωνική πολιτική» της κυβέρνησης στον αγροτικό χώρο. Ως τέτοια θεωρήθηκε η πληρωμή στους αγρότες τιμών πέρα από της οικονομικές δυνατότητες των συνεταιρισμών. Μεταξύ 1982 και 1987 η κρατική επιχορήγηση στους συνεταιρισμούς προσέγγισε τα 2 δις δραχμές, σημειώνοντας έναντι της προηγούμενης πενταετίας αύξηση περίπου 230%. Επιπλέον, σημαντικοί οικονομικοί πόροι διοχετεύθηκαν στους δευτεροβάθμιους συνεταιρισμούς και τους φορείς διαχείρισης με τη μορφή δανείων, φοροαπαλλαγών και επιδοτήσεων για διάφορες επενδύσεις. Οι χρηματοδοτήσεις, είτε για στήριξη, μέσω τιμών, του αγροτικού εισοδήματος είτε για επενδύσεις, μεγαλεπήβολες, αλλά πρόχειρες και κατά κανόνα ατυχείς, γίνονταν από την ΑΤΕ συνήθως με προφορικές στα όρια της νομιμότητας εγγυήσεις του κράτους το οποίο, ιδιαίτερα μετά το 1985 αδυνατούσε να καλύψει της υποχρεώσεις του. Το αποτέλεσμα ήταν η υπερχρέωση των συνεταιρισμών έναντι της ΑΤΕ η οποία κορυφώθηκε το 1989 και μέχρι σήμερα δυσχεραίνει τη λειτουργία της, παρά τις ρυθμίσεις αυτών των χρεών από το κράτος μετά το 1992». Βλ. Πατρώνης Β., *Κράτος και Συνεταιρισμοί στη Μεταπολίτευση (1974-1998)*, στα Πρακτικά του 7^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, *Δομές και Σχέσεις Εξουσίας στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα 2000, σελ. 762.

Οι παραπάνω εξελίξεις ενισχύθηκαν ή/και συνδιαμορφώθηκαν από δύο μεγάλης σημασίας γεγονότα που επηρέασαν καθοριστικά αυτή την εποχή τον ελληνικό αγροτικό χώρο: Πρόκειται, πρώτον για την εισροή πόρων και επιδοτήσεων από τον ευρωπαϊκό κοινοτικό προϋπολογισμό, που ξεκίνησε από τη δεκαετία του 1980 και δεύτερον, για την αθρόα εισροή οικονομικών μεταναστών από της αρχές της δεκαετίας του 1990, ένα μεγάλο μέρος των οποίων κατευθύνθηκε για εξεύρεση εργασίας στην ελληνική ύπαιθρο.

9.8.2 Οι εισροές πόρων από τον Κοινοτικό Προϋπολογισμό και οι οικονομικοί μετανάστες

Οι πόροι που άρχισαν από τη δεκαετία του 1980 να εισρέουν στη Ελλάδα από την Ε.Ε. αυξάνονταν συνεχώς, φτάνοντας στο 3% του ελληνικού ΑΕΠ, ενώ στη διάρκεια της δεκαετίας 1991-2000 αντιπροσώπευαν περίπου το 4% του ΑΕΠ. Οι καθαρές εισπράξεις από την Ε.Ε. κάλυπταν, κατά μέσο όρο, περίπου το 27% του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου της περιόδου 1991-2000. Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '80, το μεγάλο μέρος των εισροών στην Ελλάδα (περίπου το 75%) προέρχονταν από το τμήμα εγγυήσεων του FEOGA και προορίζονταν για την επιδότηση των αγροτικών προϊόντων. Στη συνέχεια το μερίδιο των αγροτικών επιδοτήσεων άρχισε να περιορίζεται και στην δεκαετία του '90 αντιπροσώπευε περίπου το 50% του συνόλου των εισρεόντων κοινοτικών πόρων.

Οι επιπτώσεις των πόρων που εισέρευσαν υπήρξαν πολυσήμαντες για την ελληνική οικονομία. Ειδικά για τον αγροτικό τομέα οι εισροές, είτε ως άμεσες επιδοτήσεις είτε μέσω των διαρθρωτικών ταμείων, υπήρξαν καταλυτικές και μέσα σε λιγότερο από 30 χρόνια κυριολεκτικά μεταμόρφωσαν την ελληνική ύπαιθρο. Καταρχήν, έλυσαν το πρόβλημα της στήριξης των αγροτικών εισοδημάτων, κατά τρόπο πολύ πιο «γενναιόδωρο» από ότι θα επέτρεπαν οι εθνικοί πόροι. Ως συνέπεια, σήμερα η απόσταση του μέσου αγροτικού εισοδήματος από τον εθνικό μέσο όρο είναι μικρή. Κατά δεύτερο λόγο, ανακούφισαν τα δημόσια οικονομικά, απαλλάσσοντάς τα από το βάρος των αγροτικών επιδοτήσεων και αναλαμβάνοντας το μεγαλύτερο μέρος της χρηματοδότησης των δημοσίων επενδύσεων στην ύπαιθρο. Τέλος, οι κοινοτικοί πόροι αύξησαν τα αγροτικά εισοδήματα και συνέβαλλαν στο να κρατηθεί η κατανάλωση στην ύπαιθρο σε σχετικά υψηλά επίπεδα, παρά την καθήλωση των ρυθμών ανάπτυξης.

Η εισροή δωρεάν πόρων έχει όμως και αρνητικές επιπτώσεις. Το εάν οι πόροι που εισρέουν έχουν μόνιμες θετικές επιπτώσεις εξαρτάται από το πώς χρησιμοποιούνται. Εάν η επίδραση τους εξαντλείται στην αύξηση της εγχώριας ζήτησης, οι επιπτώσεις τους είναι πρόσκαιρες. Μόνιμες θετικές επιπτώσεις υπάρχουν, όταν οι πόροι που εισρέουν βελτιώνουν παράλληλα και την ανταγωνιστικότητα του παραγωγικού συστήματος της χώρας. Κατ' αυτήν την έννοια, στην Ελλάδα το μεγαλύτερο μέρος των επιδοτήσεων δεν κατευθύνθηκε σε παραγωγικούς σκοπούς (αναπροσαρμογή της υποδομής, υποκατάσταση «προβληματικών» καλλιεργειών, επενδύσεις σε τομείς «φιλικούς» προς το περιβάλλον), αλλά διοχετεύθηκαν στην κατανάλωση (αγορά πανάκριβου και κατά τα άλλα αχρείαστου μηχανολογικού εξοπλισμού-αγροτικά αυτοκίνητα, τρακτέρ, αγορά διαμερισμάτων στις πόλεις, επιδεικτική κατανάλωση), βλ. Λουλούδης Λ. - Μαραβέγιας Ν. «Οι Αγρότες και η Αγροτική Πολιτική στην Ελλάδα από την Είσοδο της χώρας στην Ε.Ε.» στο Λουλούδης Λ. - Κασίμης Χ. (επιμ) *Αγροτική Ελλάδα: Εύθραυστες Δομές και Νέες Πραγματικότητες*, εκδ. Πλέθρο, Αθήνα 1998. Μια άλλη συνέπεια ήταν ότι με δεδομένο το ύψος των επιδοτήσεων, ατόνησε το ενδιαφέρον και η προσωπική φροντίδα των παραγωγών για τις καλλιέργειές τους και επιδεινώθηκε η ποιότητα πολλών ελληνικών αγροτικών προϊόντων. Έχοντας τη σιγουριά των επιδοτήσεων, οι παραγωγοί έπαψαν να αναζητούν νέες αποδοτικότερες καλλιέργειες, ή τρόπους ελαχιστοποίησης του κόστους και βελτίωσης της ποιότητας των προϊόντων τους.

Ακόμη περισσότερο συνέβαλλε, όμως, η έλευση των οικονομικών μεταναστών και η απασχόλησή τους στην ύπαιθρο με χαμηλό ημερομίσθιο: Πράγματι, στη διάρκεια της δεκαετίας του '90, η αγορά εργασίας και ολόκληρη η ελληνική κοινωνία βρέθηκε μπροστά σε ένα νέο φαινόμενο: η Ελλάδα από χώρα εξαγωγής μεταναστών στις δεκαετίες του '50 και του '60, έγινε πλέον χώρα υποδοχής μεταναστών μετά το 1991. Μέσα σε λίγα χρόνια (απογραφή 2001), ο αριθμός των αλλοδαπών που βρισκόταν στην Ελλάδα πλησίαζε τις 800 χιλιάδες. Στον πρωτογενή τομέα και ιδιαίτερα στη γεωργία και την κτηνοτροφία, τα χαμηλά ημερομίσθια λειτούργησαν ως από μηχανής θεός, μειώνοντας το κόστος παραγωγής και αυξάνοντας την ανταγωνιστικότητα αυτών των κλάδων στο μεταβατικό στάδιο 1991-2000 και πριν ενταχθούν πλήρως στο μηχανισμό των επιδοτήσεων. Η συμβολή των οικονομικών μεταναστών στη συγκράτηση του κόστους παραγωγής στον αγροτικό τομέα (και σε ότι αυτή συνεπάγεται, δηλαδή μείωση του πληθωρισμού, επίτευξη των στόχων του Μάαστριχτ, ένταξη της Ελλάδας στην ΟΝΕ) υπήρξε αναμφισβήτητη. Από την άλλη πλευρά, όμως, η αγροτική απασχόληση των μεταναστών απομάκρυνε ακόμη περισσότερο τον Έλληνα αγρότη από την καθημερινότητα

και τη φροντίδα της αγροτικής παραγωγής. Χάθηκε, έτσι, η ευκαιρία της ορθολογικής ανασυγκρότησης του αγροτικού τομέα με βάση τη φθηνή εργασία των μεταναστών και η μετατροπή του σε κλάδο εντάσεως εργασίας.

Ως συνέπεια των παραπάνω εξελίξεων το μερίδιο του αγροτικού τομέα μειώνεται συνεχώς: από 15% του ΑΕΠ, που ήταν το 1974, στο 9%, το 2000, ενώ μετά το 2010 έπεσε κάτω από το 5%. Η στήριξη των τιμών των αγροτικών προϊόντων που εξασφάλιζε η Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ) ενίσχυε μεν τα αγροτικά εισοδήματα, αλλά οι επιπτώσεις της πάνω στις παραγωγικές επιδόσεις του αγροτικού τομέα ήταν αμφίβολες. Οι επιδοτήσεις συχνά προσανατόλισαν τη διάρθρωση της παραγωγής προς αδιέξοδες κατευθύνσεις και ενθάρρυναν την υποβάθμιση της ποιότητας των παραγομένων προϊόντων. Η απασχόληση των μεταναστών μπόρεσε να συντηρήσει τις εκμεταλλεύσεις μειώνοντας τα έξοδα παραγωγής, δεν δημιούργησε, όμως, μόνιμες θετικές επιπτώσεις στη γεωργία. Τα μεγάλα δομικά και διαρθρωτικά προβλήματα της ελληνικής γεωργίας (ο μικρός γεωργικός κλήρος, η γήρανση του πληθυσμού, η χαμηλή παραγωγικότητα, το χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης), όχι μόνο δεν αντιμετωπίστηκαν, αλλά, όπως φαίνεται, η εισοδηματική ευεξία που εξασφαλίστηκε μέσω του κρατικού προστατευτισμού στις δεκαετίες του 1970 και του 1980 και μέσω των ευρωπαϊκών επιδοτήσεων στη συνέχεια, έδρασε ως αποτρεπτικός παράγοντας για τη βελτίωση της παραγωγικής εικόνας του αγροτικού τομέα συνολικά. Σήμερα το αγροτικό εισόδημα σε μεγάλο βαθμό εξακολουθεί να στηρίζεται από την ΚΑΠ, αλλά, γίνεται ολοένα και πιο φανερό ότι μακροχρόνια, το μέλλον της αγροτικής παραγωγής θα εξαρτηθεί από την έμφαση που θα δοθεί στην ποιότητα, την πιστοποίηση και την εμπορία των αγροτικών προϊόντων.

9.9. Η Βιομηχανία

9.9.1 Από τις κρατικοποιήσεις στις αποκρατικοποιήσεις, 1974-2001

Στη μεταπολεμική Ευρώπη κυριάρχησε το σύστημα της μεικτής οικονομίας, όπου το εκτεταμένο κράτος προωθούσε τη μεγέθυνση διασφαλίζοντας ταυτόχρονα την οικονομική και κοινωνική συνοχή. Η επιτελική παρέμβαση του κράτους σε τομείς που θεωρούνταν μονοπωλιακοί ή/και στρατηγικής σημασίας κρίθηκε επιβεβλημένη, ενώ ο συστηματικός έλεγχος της αγοράς θεωρήθηκε αναγκαίος, προκειμένου να διορθωθούν οι ανισορροπίες που αυτή δημιουργούσε. Όμως, η πετρελαϊκή κρίση του 1973 και οι οικονομικές αλλαγές που ακολούθησαν, οδήγησαν σε πολλές περιπτώσεις το παρεμβατικό κράτος σε αδιέξοδο και ανέδειξαν την ανάγκη λήψης διαρθρωτικών παρεμβάσεων και πολιτικών, προετοιμάζοντας έτσι το έδαφος για τη νεοκλασική αντιπείθηση της δεκαετίας του 1980. Γρήγορα διαμορφώθηκε η αντίληψη, ότι το κράτος όχι μόνο δεν είναι σε θέση να προσφέρει αποτελεσματικές λύσεις στην επίλυση προβλημάτων, αλλά πολλές φορές αποτελεί τη γενεσιουργό αιτία των προβλημάτων. Πολλές χώρες περιόρισαν την οικονομική-παραγωγική δραστηριοποίηση του δημόσιου τομέα και στη συνέχεια προχώρησαν στην ιδιωτικοποίηση κρατικών επιχειρήσεων και οργανισμών. Στις δεκαετίες του '80 και '90 που ακολούθησαν, οι ιδιωτικοποιήσεις θεωρήθηκαν περισσότερο αναγκαίες για τρεις κυρίως λόγους.

- Πρώτον, οι ραγδαίες εξελίξεις στην τεχνολογία παραγωγής και ιδιαίτερα στις τηλεπικοινωνίες και στην πληροφορική, ανέτρεψαν πολλά δεδομένα στην οργάνωση και το απαιτούμενο μέγεθος των επιχειρήσεων, στον τρόπο και την ποιότητα παραγωγής, καθώς και στις δυνατότητες άσκησης εθνικού ελέγχου στην παροχή υπηρεσιών.
- Δεύτερον, η δυναμική της παγκοσμιοποίησης υποχρέωσε τις μεγάλες επιχειρήσεις μιας χώρας, είτε δημόσιες είτε ιδιωτικές, να προβούν σε στρατηγικές αναδιατάξεις με νέες επενδύσεις σε εξοπλισμό, τεχνογνωσία και ανθρώπινο δυναμικό και σε νέες διεθνείς επιχειρηματικές συμμαχίες και συγχωνεύσεις.
- Τρίτον, εκφράστηκε η απαίτηση της κοινωνίας για μεγαλύτερο έλεγχο και διαφάνεια των πεπραγμένων των Δημοσίων Επιχειρήσεων και για καλύτερη αξιοποίηση των φόρων που καταβάλλουν οι πολίτες.

Εξαιτίας των πολιτικών και κοινωνικών ιδιαιτεροτήτων της, η Ελλάδα θα ακολουθήσει τις ευρωπαϊκές εξελίξεις, αλλά με καθυστέρηση 20-25 χρόνων περίπου. Πράγματι, στην Ελλάδα μετά το 1974, η εποχή της μεταπολίτευσης, εκτός του ότι σηματοδοτεί μια σειρά πολιτικών και κοινωνικών μετασχηματισμών, εγκαινιάζει

και μια περίοδο διαρκούς ενίσχυσης και επέκτασης του κράτους και του ρόλου του στην οικονομία και την κοινωνία. Το αξιοσημείωτο είναι ότι, σε αντίθεση με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, που προχώρησαν στην οικοδόμηση και επέκταση του Κεϋνσιανού κοινωνικού κράτους κατά την περίοδο 1945-1973, στην Ελλάδα η διόγκωση της οικονομικής δραστηριότητας του Κράτους ακολουθεί αντίστροφη τροχιά και εγκαινιάζεται στην περίοδο της οικονομικής κρίσης μετά το 1974, όταν ο κανόνας για τις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες ήταν η αναπροσαρμογή και η περιστολή των δημοσίων δαπανών και του κοινωνικού κράτους. Ιδιαίτερα κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο (1974-1985), η εγκατάλειψη σημαντικών τομέων της οικονομικής δραστηριότητας από το ιδιωτικό και το ξένο κεφάλαιο, υπό το βάρος των πετρελαϊκών κρίσεων και της ανόδου του κόστους εργασίας, συμβαδίζει με την επέκταση της επιχειρηματικής πρωτοβουλίας του ελληνικού κράτους σε σημαντικούς παραγωγικούς κλάδους και τη διόγκωση του ευρύτερου δημόσιου τομέα (βλ. Καλογήρου Γ.-Λυμπεράκη Α., «Μετατοπίσεις στο αβέβαιο σύνορο δημόσιου-ιδιωτικού. Σκέψεις με αφορμή τη βιομηχανική πολιτική στην Ελλάδα μετά το 1974» στο *Όρια και σχέσεις Δημόσιου και Ιδιωτικού*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1996, σελ. 225-240). Αντίθετα, κατά την τελευταία δεκαετία του 20ού αιώνα (1990-2000) επιχειρείται όχι μόνο ο περιορισμός της κρατικής συμμετοχής στην επιχειρηματική δραστηριότητα, αλλά και δρομολογούνται διαδικασίες μετοχοποίησης ή ιδιωτικοποίησης δημόσιων επιχειρήσεων στρατηγικού χαρακτήρα. Το ενδιαφέρον είναι ότι οι συντηρητικές κυβερνήσεις είναι εκείνες που ξεκίνησαν στη δεκαετία του 1970 την κρατικοποίηση ιδιωτικών επιχειρήσεων, ενώ η ιδιωτικοποίηση δημόσιων επιχειρήσεων και οργανισμών έμελλε τελικά να πέσει στους ώμους των σοσιαλιστικών κυβερνήσεων της δεκαετίας του 1990.

Κατά τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 η λύση στα αδιέξοδα αναζητήθηκε στην έντονα επεκτατική εισοδηματική, δημοσιονομική, συναλλαγματική και νομισματική πολιτική και την εντατικοποίηση της κρατικής παρέμβασης. Το αποτέλεσμα ήταν η καθήλωση των ρυθμών ανάπτυξης, ο υψηλός πληθωρισμός και η υπονόμευση του μηχανισμού κινήτρων και κυρώσεων της ελληνικής κοινωνίας. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της ανάδειξης των «προβληματικών επιχειρήσεων» στην ελληνική βιομηχανία κατά τη δεκαετία του 1980 (για το θέμα αυτό, βλ. αναλυτικά Σακελλαρόπουλος Θ., *Προβληματικές επιχειρήσεις. Κράτος και κοινωνικά συμφέροντα τη δεκαετία του '80*, εκδ. Κριτική Αθήνα 1992). Στις αρχές της δεκαετίας του 1990, όμως, τα πράγματα έφθασαν σε πλήρες τέλμα, γεγονός που πυροδότησε μια στροφή στην κατεύθυνση της οικονομικής πολιτικής. Η στροφή υπαγορεύθηκε σχεδόν αποκλειστικά από πραγματιστικούς παρά ιδεολογικούς υπολογισμούς: ήταν πλέον σαφές στους περισσότερους ότι η συνέχιση της ίδιας πολιτικής θα οδηγούσε σε αδιέξοδα την οικονομία. Το ζητούμενο ήταν πλέον η αποκατάσταση της μακροοικονομικής σταθερότητας, η απαγκίστρωση του κράτους από μια σειρά δραστηριοτήτων και η αντικατάσταση των θεσμών του διοικητικά ελεγχόμενου συστήματος. Τα παραπάνω συνεπάγονταν πλήρη αναμόρφωση της αρχιτεκτονικής του ελληνικού οικονομικού συστήματος. Στη διάρκεια της δεκαετίας του '90 λήφθηκαν σημαντικά μέτρα ανοίγματος ορισμένων τομέων της οικονομίας στον ανταγωνισμό και απαγκίστρωση του κράτους από το ρόλο του ιδιοκτήτη ή διαχειριστή επιχειρήσεων. Κυρίως, όμως, αποκαταστάθηκε η μακροοικονομική σταθερότητα στην οικονομία. Το εγχείρημα προωθήθηκε με όχημα τους όρους του Μάαστριχτ, που λειτούργησε ως ένας ιδανικός μηχανισμός αυτοδέσμευσης: επέβαλε την τήρηση κανόνων, καθιστούσε επιτακτική την επίτευξη στόχων και εξασφάλισε ευρύτατη συναίνεση. (Βλ. Πατρόνης Β., *Οικονομική Πολιτική στην Ελλάδα, 1974-2000: Εθνικοποιήσεις, Κρατική Παρέμβαση ή Οικονομία της Αγοράς*; (επιμ. Θ. Σακελλαρόπουλου), *Οικονομία και Πολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Τόμος Β', εκδ. Διόνικος, Αθήνα 2004, σελ. 165-181).

Οι ιδιωτικοποιήσεις αποτέλεσαν βασική συνιστώσα του προγράμματος διαρθρωτικών αλλαγών. Το πρόγραμμα ιδιωτικοποίησης περιέλαβε την αύξηση ορίου μετοχοποίησης σε στρατηγικής σημασίας ΔΕΚΟ (π.χ. ΟΤΕ, Ελληνικά Πετρέλαια), την είσοδο στρατηγικών επενδυτών σε εταιρείες κοινής ωφέλειας, την πλήρη ιδιωτικοποίηση κρατικών τραπεζών (π.χ. Ιονική Τράπεζα, Μακεδονίας-Θράκης, Κρήτης, Κεντρικής Ελλάδος), την πλήρη ιδιωτικοποίηση μη-στρατηγικών δημοσίων επιχειρήσεων (π.χ. Καταστήματα Αφορολογήτων Ειδών), καθώς και την πώληση των προβληματικών επιχειρήσεων που είχαν περιέλθει στον ΟΑΕ. Επιδιώχθηκε επίσης η ευρύτερη δυνατή ιδιωτική χρηματοδότηση δημοσίων υποδομών, τόσο εθνικής όσο και τοπικής κλίμακας με αποφυγή επιβάρυνσης δημοσίου χρέους από εγγυήσεις και δανεισμό. Άλλωστε, ο περιορισμός της κρατικής παρέμβασης στην οικονομία και η αντικατάσταση του διοικητικά ελεγχόμενου συστήματος επιβαλλόταν από την ανάγκη προσαρμογής στο νέο περιβάλλον και επισπεύδονταν από την πίεση των οδηγιών της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Αυτά δρομολόγησαν μια σειρά διαρθρωτικών και θεσμικών αλλαγών, όπως ο περιορισμός της έκτασης της κρατικής ιδιοκτησίας μέσω ιδιωτικοποιήσεων ή μετοχοποιήσεων και το άνοιγμα στον ανταγωνισμό.

9.9.2 Καθίλωση της Βιομηχανίας - Προβάδισμα των Υπηρεσιών

Η «ατμομηχανή» της ανάπτυξης της 20ετίας 1953-73, όπως επισημάναμε, ήταν ο ευρύτερος βιομηχανικός τομέας και ειδικά η μεταποιητική βιομηχανία. Οι όροι αντιστράφηκαν στη περίοδο μετά το 1974. Η ανατίμηση του πετρελαίου και η επιβράδυνση των ρυθμών ανάπτυξης της παγκόσμιας οικονομίας έπληξαν κύρια τους ενεργοβόρους κλάδους της «βαριάς βιομηχανίας», που μέχρι τότε ήταν η αιχμή του δόρατος της οικονομίας. Το πρόβλημα αυτό ήλθε να προστεθεί στις άλλες αδυναμίες της ελληνικής βιομηχανίας: επικέντρωση σε χαμηλής ποιότητας και τεχνολογίας προϊόντα, με μέτριες προοπτικές αύξησης της ζήτησης για αυτά, κυριαρχία κλάδων έντασης εργασίας ή πρώτων υλών, εγκλωβισμός στην εγχώρια αγορά. *«Η εξέλιξη της μεταποιητικής παραγωγής ήταν μια παραλλαγή της εξέλιξης του ΑΕΠ. Μεταξύ 1974 και 1980, οι ρυθμοί ανόδου της βιομηχανίας σημείωσαν επιβράδυνση. Τη δεκαετία του '80, η βιομηχανία μπήκε σε φάση πλήρους στασιμότητας, που διήρκησε μέχρι το 1998 και για μεγάλο διάστημα συμπαρέσυρε το σύνολο της οικονομίας. Τέλος, η μεταποίηση ήταν ο τομέας του οποίου η κερδοφορία δέχτηκε τη μεγαλύτερη πίεση. Η κρίση κερδοφορίας και υποχρέωσης άρχισε να ξεπερνιέται στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '80 και τη δεκαετία του '90 η βελτίωση σταθεροποιήθηκε. Πρέπει να σημειωθεί ότι οι επιχειρήσεις που άντεξαν την κρίση του πρώτου μισού της δεκαετίας του '80 και τη μείωση της προστασίας από τον ξένο ανταγωνισμό βγήκαν ενδυναμωμένες. Έντονα φαινόμενα διψισμού παρατηρήθηκαν σε πολλούς κλάδους της βιομηχανίας: ορισμένες επιχειρήσεις επέδειξαν έντονο δυναμισμό, εκσυγχρόνισαν τον εξοπλισμό τους και έγιναν διεθνώς ανταγωνιστικές ενώ άλλες μάλλον παρέπαιαν».* Βλ. Ιορδάνογλου Χρ., «Η οικονομία 1974-100...όπ.πρ., σελ. 70-71.

Οι παρατεινόμενοι μηδενικοί ρυθμοί ανάπτυξης της μεταποίησης ως συνόλου, υποκρύπτουν και άλλες διαφοροποιήσεις στο «εσωτερικό» του τομέα. Ορισμένοι κλάδοι όπως η υφαντουργία και το ένδυμα, ήταν περίπου αναπόφευκτο να συρρικνώνονται. Ορισμένοι άλλοι κλάδοι, με επικεφαλής τον κλάδο των τροφίμων, αναπτύσσονταν εξισορροπώντας την υποχώρηση των λοιπών κλάδων. Το γεγονός, βέβαια, ήταν ότι η μεταποιητική παραγωγή ως σύνολο παρέμεινε περίπου στάσιμη για μια 20ετία. Το αποτέλεσμα ήταν η μείωση του ποσοστού της μεταποιητικής βιομηχανίας από άνω του 20% του ΑΕΠ, που ήταν το 1973, μόλις στο 12% το 2000. Παρομοίως, το αποτέλεσμα της καθίλωσης των ρυθμών ανάπτυξης του ευρύτερου βιομηχανικού τομέα ήταν η πτώση του μεριδίου του στο ΑΕΠ: στα μέσα της δεκαετίας του '70, το ποσοστό του αντιπροσώπευε το 33% του ΑΕΠ. Το 2000, το ποσοστό του τομέα είχε μειωθεί στο 22%. Το μερίδιο που έχασε ο βιομηχανικός τομέας το κέρδισε ο τομέας των υπηρεσιών. Στα μέσα της δεκαετίας του '70, οι υπηρεσίες αντιπροσώπευαν περίπου το 50% του ΑΕΠ. Το 2000, το ποσοστό του είχε πλησιάσει στο 70% του εθνικού προϊόντος, με αυξητικές τάσεις. Από το 1980 και εντεύθεν, οι υπηρεσίες είναι ο μόνος συστηματικά αναπτυσσόμενος τομέας της οικονομίας και ο μόνος που δημιουργεί νέες θέσεις απασχόλησης. Στην ανάπτυξη του συνέβαλαν οι κλάδοι του τουρισμού, των επικοινωνιών-μεταφορών, οι χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες και ο τομέας του εμπορίου. Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η ανάπτυξη του χρηματοπιστωτικού κλάδου, του ναυτιλιακού κλάδου καθώς και αυτού των τηλεπικοινωνιών, μετά την απελευθέρωσή τους, στις αρχές της δεκαετίας του '90.

Ενδεικτική βιβλιογραφία

- Αντωνοπούλου Σ. Ν., *Ο Μεταπολεμικός Μετασχηματισμός της Ελληνικής Οικονομίας και το Οικιστικό Φαινόμενο, 1950-80*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1991.
- Αργεΐτης Γ., *Παγκοσμιοποίηση, ΟΝΕ και οικονομική προσαρμογή. Η περίπτωση της Ελλάδας*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 2002.
- Αρσένης Γ., *Πολιτική Κατάθεση*, Αθήνα 1987.
- Βαρβαρέσος Κ., *Εκθεσις επί του Οικονομικού Προβλήματος της Ελλάδος*, εκδ. Σαββάλα, Αθήνα, 2002.
- Βεργόπουλος Κ., *Η Από-ανάπτυξη σήμερα;*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1986.
- Βούλγαρης, Γ., *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, Σταθερή δημοκρατία σηματοδεδιμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2001.
- Close D., *Ελλάδα 1945-2004. Πολιτική, κοινωνία, οικονομία*, εκδ. Θύραθεν, Αθήνα 2006.
- Δρακάτος, Κ. Γ., *Ο μεγάλος κύκλος της Ελληνικής Οικονομίας. 1945-95*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1997.
- Ζολώτας Ξενοφ., *Νομισματική Ισορροπία και Οικονομική Ανάπτυξις*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1964.
- Ιορδάνογλου Χρ., «Η οικονομία 1949-1974. Ανάπτυξη και νομισματική σταθερότητα», στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.) *Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 9^{ος} Αθήνα 2003, σελ. 59-86.
- Ιορδάνογλου Χρ., «Η οικονομία 1974-2000. Επιβράδυνση-Στασιμότητα-Ανάκαμψη», στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.) *Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 10^{ος} Αθήνα 2003, σελ. 65-100.
- Καζάκος Π., *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά: οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944 – 2000*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2001.
- Καλογήρου Γ.-Λυμπεράκη Α., «Μετατοπίσεις στο αβέβαιο σύνορο δημόσιου-ιδιωτικού. Σκέψεις με αφορμή τη βιομηχανική πολιτική στην Ελλάδα μετά το 1974» στο *Όρια και σχέσεις Δημόσιου και Ιδιωτικού*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1996, σελ. 225-240.
- Καραμπελιάς, Γ., *Κράτος και κοινωνία στη μεταπολίτευση (1974-1998)*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1989.
- Καράγιωργας Σ., «Οι οικονομικές συνέπειες της στρατιωτικής Δικτατορίας», στο Παπασπηλιόπουλος Σπ. (επιμ.), *Μελέτες πάνω στη Σύγχρονη Ελληνική Οικονομία*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1978, σελ. 17-34.
- Κιούκιας, Δ.Κ., *Η Οργάνωση των Συμφερόντων στην Ελλάδα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1994.
- Λουλούδης, Λ., «Οι Πολιτικές Όψεις του Κρατικού Παρεμβατισμού στην Ελληνική Γεωργία». *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 1995, 6, σελ. 121-146.
- Λουλούδης Λ. - Μαραβέγιας Ν. «Οι Αγρότες και η Αγροτική Πολιτική στην Ελλάδα από την Είσοδο της χώρας στην Ε.Ε.» στο Λουλούδης Λ. – Κασίμης Χ. (επιμ) *Αγροτική Ελλάδα: Εύθραυστες Δομές και Νέες Πραγματικότητες*, εκδ. Πλέθρο, Αθήνα 1998
- Μελετόπουλος Μ., *Η Δικτατορία των Συνταγματαρχών*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2000.
- Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική κοινωνία. Όψεις υπανάπτυξης*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1978.
- Πανταζίδης Σ., *Μακροοικονομικές εξελίξεις και οικονομική πολιτική στην Ελλάδα*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2002.
- Παντελάκης Ν. Σ., *Ο Εξηλεκτρισμός της Ελλάδας*, Μελέτες Οικονομικής Ιστορίας, Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1991
- Papadopoulos A.G. and Patronis V., “The Crisis of Greek Cooperatives in the Context of the Globalization Process”. *Journal of Rural Cooperation*, 1997, 25(2):127-138.
- Πατρώνης Β., *Κράτος και Συνεταιρισμοί στη Μεταπολίτευση (1974-1998)*, στα Πρακτικά του 7^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, *Δομές και Σχέσεις Εξουσίας στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα 2000, σελ. 749-764.

- Πατρώνης Β., “Κράτος και Οικονομική Πολιτική στη Μεταπολίτευση: Αντιπαραθέσεις σχετικά με τα όρια επέκτασης του Δημόσιου τομέα” στα Πρακτικά του 8^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα *Ιδεολογικά Ρεύματα και Τάσεις της Διανόησης στη Σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα 2002, σελ. 430-442.
- Πατρώνης Β. - Λιαργκόβας Π., *Κρατικοποιήσεις και Αποκρατικοποιήσεις στην ελληνική οικονομία, 1974-2000*, στον Τιμητικό Τόμο Καθηγητή Α. Λάζαρη, Πανεπιστήμιο Πειραιά 2003, Τόμος Β’, σελ. 515-538.
- Πατρώνης Β., «Οικονομική Πολιτική στην Ελλάδα, 1974-2000: Εθνικοποιήσεις, Κρατική Παρέμβαση ή Οικονομία της Αγοράς;» στο (επιμ. Θ. Σακελλαρόπουλου), *Οικονομία και Πολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Τόμος Β’, εκδ. Διόνικος, Αθήνα 2004, σελ. 165-181.
- Πατρώνης Β. - Λιαργκόβας Π., «Κοινωνική ενσωμάτωση και οικονομική πολιτική στα χρόνια της δικτατορίας στην Ελλάδα, 1967-1974: ο ειδικός ρόλος του αγροτικού τομέα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχος 23, Απρίλιος 2004, σελ. 107-137.
- Παυλόπουλος Π., *Το Μέγεθος και η Δυναμική του Τουριστικού Τομέα*, Ινστιτούτο Τουριστικών Ερευνών και Προβλέψεων, Αθήνα 1999
- Πεσμαζόγλου Ι., *Η Σύνδεσις της Ελλάδος μετά της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αρχείον Μελετών, Αθήνα 1962.
- Porter P., *Ζητείται ένα θαύμα για την Ελλάδα*, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, Αθήνα 2006.
- Σακελλαρόπουλος Θ., *Προβληματικές επιχειρήσεις. Κράτος και κοινωνικά συμφέροντα τη δεκαετία του '80*, εκδ. Κριτική Αθήνα 1992.
- Σακελλαρόπουλος, Θ., «Η μεταπολεμική αγροτική πολιτική και οι μακροπρόθεσμες τάσεις αλλαγής της», στο Σακελλαρόπουλος, Θ., (επιμ.) *Οικονομία και Πολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα*. Τόμος Α’, εκδ. Πληροφόρηση, Αθήνα 1992, σελ. 107-130.
- Στασινόπουλος, Γ., *Η ρητορική της ανάπτυξης: οικονομικές ιδέες και οικονομική πολιτική την περίοδο της ανασυγκρότησης*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2010.
- Τράπεζα της Ελλάδος, *Τα Πρώτα Πενήντα Χρόνια της Τραπεζής της Ελλάδος 1928-1978*, Αθήνα 1978.
- Φραγκιάδης Α., *Ελληνική Οικονομία 19^{ος}-20^{ός} αιώνας. Από τον αγώνα της Ανεξαρτησίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2007.
- Χαραλάμπης Δ., *Στρατός και πολιτική εξουσία. Η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1985.
- Χεκίμογλου Ευ., «Τα οικονομικά της μεγάλης αυταπάτης», Ε-Ιστορικά, ένθετο της εφ. Ελευθεροτυπία, 21^η Απριλίου. Έργα, Ημέρες, Συνέπειες, τεύχος 79, 19 Απριλίου 2001, σελ. 29-32.